

HÉT HÁRS

Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről
XII. évfolyam 1–2. szám

2013. húsvét–pünkösd

SZERZŐINK

Bodor Pál (Diurnus)	újságíró
Csányi Vilmos	etológus
Donáth László	evangélikus lelkész
Felicides Ildikó	fotográfus
Kállai János	pszichológus, pszichoterapeuta
Kálóczi Krisztián	egyetemi hallgató
Karasszon István	református teológus
Koczor Tamás	evangélikus lelkész
Koczor Zoltán	mérnök, rendszerszervező
Komoróczy Géza	történész, hebraista
Lőrincz Borbála	egyetemi hallgató
Ludassy Mária	filozófus
Pamer Nóra (1924–2011)	régész, építészettörténész
Parti Nagy Lajos	író, költő
Pörcei Zsuzsanna	bioetikus
Ribáry Márton	filológus, eszmetörténész
Paul Tillich (1886–1965)	evangélikus teológus

Donáth László

Hatalomtalanul

A szó hatalma

Életem első „Lehrhaus”-a szüleim zugligeti szalonja volt. Mindketten örömmel látták vendégül barátait. Azokat, akik a börtönből immáron harmadjára is kiszabadult apámmal nem féltek összejönni, akik bíztak egymásban, és látszólag haszontalanul mégis politizáltak. Nem volt köztük senki, akit legalább egyszer be ne csuktak volna. Apám szigorú erkölcsű volt, közelébe csak kipróbált, hitében megátalkodott, tanulni és tenni akaró juthatott. Köztük nőttem fel, hétről hétre hallgatva a történeteket, a víziókat, az ország éppen aktuális politikai elemzését. Ezeknek az embereknek megszenvedett életükön kívül nem volt semmijük. Többségük boldogan mesélt, Göncz Árpádtól Vársárhelyi Miklósig, Kardos Lászlótól Táncczos Gáborig. Nagy csönd akkor támadt, ha a hallgató Haraszi Sándor vagy a még nála is kevesebb szavú apám valamiben állást foglalt. Gáli József, Eörsi, Halda Aliz vagy Fazekas György soha nem zabolázták magukat, félelmetesen tudtak haragudni és gúnyolódni a talmi cenkeken. A 20. századi diktatúrák tették őket hatalmas szavúakká, mára szinte mind meghaltak. Füst Milán próféták unokája volt, Weöres és Pilinszky mágusai a szónak, de ők, a hitvánná nem lett írástudók a próféták igáját hordozták, amikor kellett, s addig, amíg tudták. Az aszszonyok bírták tovább, Pór Edit, Rajk Júlia, Antal Helén, Gróf Irén és anyám büszkék és engesztelhetetlenek voltak, meséltek és tanítottak, némelyikük imádkozott is, anyám pedig írt is. Nemcsak hitte a szó hatalmát, napról napra tanúskodott róla: vizsgasztalt, intett és bátorított, bírált és közbenjárt. Eggyé vált szavával. S számunkra,

kik évtizedeken át hallgattuk és olvastuk, a lénye hiányzik a legjobban, az, ami által szava igazzá lett. A nagyvilágban élő lányaim őt és nem engem követnek hivatásukban, nem bölcsészek, inkább leleményes szavúak mind, mintha a nő privilégiuma lenne teremő szavá tenni önmagát, a semmiből elevent híva elő.

„Amikor korán reggel a város felé ment, megébezt. Meglátott egy fügefát az út mellett, oda ment, de semmit sem talált rajta, csak levelet. Ekkor így szólt hozzá: «Ne teremjen rajtad gyümölcs soha többé!» És hirtelen elszáradt a fügefá. Amikor látták ezt a tanítványok, elcsodálkoztak, és azt kérdezték: «Hogyan száradt el ez a fügefá ilyen hirtelen?» Jézus így válaszolt nekik: «Bizony, mondom néktek, ha van hitetek, és nem kételkedtek, nem csak a fügefával tehetitek meg ezt, hanem ha ennek a hegynek azt mondjátok: Emelkedj fel, és vedd magad a tengerbe! – az is meglesz.»» (Mt 21,18–21) – Ilyen volt anyám is, indulatos és gyakran igazságtalan, jézusi ember, aki nagyon tudott szeretni, és ha hitt a másíknak, nem tudta megbocsájtani, hogy mégis tereméketlen és üres az élete.

Az egyház hatalma

Még a pokol kapui sem vesznek diadalt azon a közösségen, amely Jézus nevének bűvöletében élve és tanítva Isten országának közeli és megtapasztalható valóságát hirdeti. Így gondoltam én is sokáig, és nem zavart, hogy míg apám a börtönben ült a negyvenes és ötvenes években, micsoda emberek nevesítették az evangélikus egyházat. Nem voltam hajlandó komolyan venni a történelmet, amíg – lágyan és tompítottan – meg nem történt velem minden, amiről a mindenkori jámborok göggyével úgy véltem, ez csak másokkal eshet meg. Ettől persze még, mint oly sokan kortársaim közül, kereshettem volna én is helyem az akol többnyire gyalultatlan és olykor trágyaszagú gerendái között. Nem így történt. Egyszerűen

nem kellettem a hatalmasoknak. Engem a világi hatalom soha nem érdekelt, de teológiai tanulmányaim során néhány egyházi mentorom, akiket bizonyára szórakoztatott csodabogárságom, sznobizmusukat pedig ingerelhette „arisztokrata” háttér, arra buzdított, tanuljak tovább, és írjak, és tanítsak. Rólam nyilván nem nekik kellett jelenteniük, akik mégis elszólták valahol magukat, miattam nyugodt lélekkel várhatják sírjukban az utolsó ítéletet.

Nem lettem az egyház tanítójává. Ahhoz jobban kellett volna félni az institúciót. Tisztelni rangot és kort, s betartani szabályokat, amelyek a mindenkori hatalomban lévőket védik attól, hogy számot kelljen adniuk, mire az uralom és a dicsőségvágy.

Engem arra tanítottak, hogyan kell túlélni aljas, nyomorító hatalmakat, s nem arra, hogyan kell kiszolgálni azokat. Apámat haláláig izgatta, hogyan lehet a hatalmat visszaadni az embereknek, nemcsak a magánélet szabadsága és szuverenitása, hanem a

különféle közösségek szabad önrendelkezése érdekében. Egyetlen felszabadító szóra nem emlékszem a rendszerváltás óta, amelyet magyar vezető klerikus mondott, és amely megérintette volna a társadalom túlnyomó többségét jelentő egyház nélküli lakosságot. A legutóbbi népszámlálás ugyan megrendítette a magyar eklézsiák eredendő és visszavonhatatlan érvényességébe vetett és a központi egyházi hivatalok által naponta újratermelt údbizonyosságot – ezen kívül azonban nem történt semmi. Pontosabban: minden megy tovább a maga útján. A papok és írástudók megmondják, hogyan kell ma érteni az örök isteni akaratot. Az emberek pedig úgyis születnek és meghalnak, csak működtetni kell a piacot a szakrális igények kielégítésére, bölcsőtől a koporsóig.

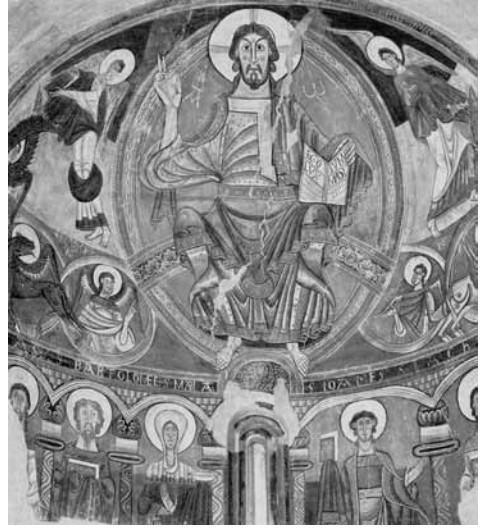
A másfél év alatt négyszer átirrt 2011. évi egyházi törvény, amelynek bizonyos részeit kétszer is alkotmányellenesnek minősítette az alkotmánybíróság, közös nagy szegye-ne az ezen törvény által bevett, elismert és államilag támogatott felekezeteknek: püspökök, teológusok, papok és rabbik, de még a guruk is tudják, aki lelkiismereti és vallásszabadságában mást korlátoz, önön szabadságának méltóságát kérdőjelezi meg. Nincs olyan cél vagy érdek, amely a legitimált felekezetek hallgatását, cinkösségát mentené: vélt részesedésük a hatalomból és valóságos finanszírozásuk önössége Európa botrányává tette őket a felvilágosodás utáni harmadik évszázadban. Cserébe hitoktathatnak, amennyit csak akarnak, nevelve az államnak jó erkölcsű keresztény ifjakat, akik közül az ecclesia militans a maiaknál jobb harcosokat verbuválhat.

Gyenge ember és gyenge szervezet az, amely mindig kész megbotránkozni, áldozatot hozni azonban nem tud. Akárcsak az első évszázadok tanítványai, látom és várom az ítéletet: egy napon megszűnik az állami hitélet, nincs többé központi finan-

szírozás. Vajon ki fogja akkor félni a világi hatalom ígézetében restté lett vallási vezetőket, akik elődeikhez hasonlóan kérdezhetik, micsoda hatalommal ítéltetnek meg: „*Azután bement a templomba, és miközben tanított, a főpapok a nép véneivel együtt odamentek hozzá, és azt kérdezték tőle: «Milyen hatalommal teszed ezeket, és ki adta neked ezt a hatalmat?» Jézus így válaszolt nekik: «Én is kérdezek tőletek valamit, és ha megfeleltek rá, én is megmondom nektek, milyen hatalommal teszem ezeket. Honnan való volt a János keresztsége: mennyből vagy emberektől?» Ők pedig így tanakodtak egymás között: «Ha azt mondjuk: mennyből, azt fogja mondani nekünk: Akkor miért nem hitetek neki? Ha pedig azt mondjuk: emberektől, akkor félnünk kell a sokaságtól, mert Jánost mindenki prófétának tartja.» Ezért ezt felelték Jézusnak: «Nem tudjuk.» Ő pedig így válaszolt nekik: «Én sem mondom meg nektek, milyen hatalommal teszem ezeket.»” (Mt 21,23–27)*

A tanítás hatalma

Az egyetlen, amit nem vitatok. Nincs nagyobb érték annál, mintha valaki megosztja a tudását a többiekkel. S nagy bűnt követ el az, aki szorongva szükségszerű ideiglenességtől, a növekvő tudásban véli megelni ellenfelét. Gyalázatosnak tartom, hogy mióta eszemet tudom, több mint ötven éve, e honban a központi finanszírozás által hatalmat gyakorlók minden rendszerben megvetik a nem természettudományt művelőket. Nyilván materiális érdekeiket követik. E tudományok legkiválóbbjai persze mégis elmennek, messzire, s Mohács óta a mindenkori bölcsészekre, tanítókra, jogászokra, történészekre, újságírókra és prédikátorokra marad e nép lelkének és szellemének művelése. S éppen ez az, amit külföldi megszállók és honi helytartóik ötszáz éve gyűlölködve néznek. De mitől ez a viszolygó idegenség a hatalommal bírókban a tudós és tanító emberekkel szemben? Az ördög tudja, bár igaza lehet

Xenophónnak is, aki a zsarnokságról írt dialógusában erről így ír: „De megemlítek neked, Szimónidész, még egy szörnyű csapást, amely a tirannoszokat sújtja. Ők ugyanolyan könnyen felismerik, hogy ki a bátor, ki a bölcs, és ki a vezető személyiség, mint a többi ember. Ám ahelyett, hogy tisztelnék őket, inkább tartanak tőlük – nehogy a bátor vakmerőn szabadságért kiáltson, a bölcs tervet kovácsoljon, az igazságot pedig a tömeg megkedvelje és vezérének követelje. Ha pedig félelmük miatt megszabadulnak az ilyen emberektől, ki más marad mellettük, mint a gazemberek, a gyávák és a szolgálalelkűek? A gazemberekben azért bízhatnak, mert azok is attól félnek, hogy egyszer majd a városok fellázadnak, és a saját maguk urai lesznek, a gyengékben azért, mert ellenállás nélkül élvezhetik felettük a hatalmukat, a szolgálalelkűekben pedig azért, mert azok magukat sem tartják méltónak arra, hogy szabadok legyenek. Bizony nem akármilyen csapás ez, hogy egészen másokat tartunk kiváló férfiaknak, mint akiket kényszerűségből a szolgálatunkba kell fogadnunk.”¹

¹ Xenophón: Hierón, avagy a zsarnokságról. Fordította: Gelenczy-Mihályt Alirán. Budapest, Typotex Kiadó, 2012. 34. p.

Nekem ehhez elég annyi, hogy mesteremnek, a Názáreti Jézusnak legsajátabb imádságos szavaihoz az ősgyülekezet kollektív doxológiát fűzött, amely szerint a mi örökkévaló mennyei atyánk az ország és a hatalom és a dicsőség. Ma is, holnap is, mindörökké. Nem a világi és nem az egyházi fejedelmeké, nem a gazdagoké és nem az erőszakosoké, hanem azé, aki a nevét sem engedi kimondani, hogy senki ne vélje, hatalmába ejtheti őt. Buber után szabadon: tegezni lehet, birtokolni nem. De ha őt nem, miért és minek a másikat, aki éppoly tünékeny páralétű, mint én, vagy mint a mező virága, mely reggel nyíladzik, estére elszárad.

Miért nem boldogok a hatalmasok?

Vas István

Ima a Szent Péter templomban

Te naponta megfeszített
 Mi Urunk, aki még itt is jelen vagy,
 E márvány-, arany-, hatalomdagályban,
 Tégy értünk csodát, add meg nekünk,
 Hogy a mi hitünk
 Ne füljön ilyen cikornyás kudarcba.
 Ne engedd, hogy hiába
 Higgyünk. A történelem önmagába
 Visszaforduló, sötét,
 Nevetséges csavarmenetét
 Törd te szét,
 Hogy a gondolat nagy lendületét
 Meg ne akassza
 Terpeszkedő beteltség,
 Ostoba pompa
 A nagy kupolát,
 A tér komoly oszlopsorát,
 Szentjeid küzdelmét, a tisztá
 Mesterek szigorú tervét.
 Nem irgalomra
 Lesz szüksége a földnek.
 A buta bestiát, a gőgöt öld meg
 Bennünk, Uram,
 Különben minden hasztalan,
 Óvj meg minket a hatalomtól!

Koczor Zoltán

Feltéve... I.

Húsvétvasárnap délelőtt szinte egy időben hangzott el két igehirdetés: a Mező utcában Koczor Zoltán, a ferencvárosi Gát utcában Koczor Tamás prédikált ugyanarról az epistolai szakasról. Igehirdetésük sajátos polémia, egymást folytató, kiegészítő gondolkodás, a Páléhoz hasonló küzdelem a megfoghatatlanságról.

„Ha pedig Krisztusról azt hirdetjük, hogy feltámadt a halottak közül, hogyan mondhatják közületek némehek, hogy nincs halottak feltámadása? Hiszen ha nincs a halottak feltámadása, akkor Krisztus sem támadt fel. Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek is. Sőt Isten hamis tanúinak is bizonyulunk, mert akkor Istennel szemben arról tanúskodunk, hogy feltámasztotta a Krisztust, akik azonban nem támasztott fel, ha csakugyan nem támadnak fel a halottak. Mert ha a halottak nem támadnak fel, Krisztus sem támadt fel. Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti hitetek, még bűneitekben vagytok. Sőt akkor azok is elvesztek, akik Krisztusban hunytak el. Ha csak ebben az életben reménykedünk a Krisztusban, minden embernél nyomorultabbak vagyunk. Ámde Krisztus feltámadt a halottak közül, mint az elhunytak zsengéje.” (1Kor 15, 12–20)

Valamikor a hetvenes években egy televíziós vetélkedőn, ha jól teljesített, ajándékot nyerhetett a versenyző. A játékos előtt három ajtó jelent meg, számokkal jelölve. Az egyik – és csakis az egyik – mögött ott volt a nyeremény. A másik kettő mögött nem volt semmi. Ha a versenyző szerencsés volt, és eltalálta, melyik ajtó rejti a nagy értékű ajándékot, hazavihette azt. Mindenki tudta, hogy az esély egyharmadnyi. Hogy ne legyen unalmas a szerencsejáték, csavartak egyet a szokásos szabályokon. Az ajtó kiválasztásával a

játék nem ért véget. A műsorvezető, aki tudta, hogy hol a nyeremény, kinyitotta a versenyző által nem választott másik két ajtó közül az egyiket, azt, amelyik mögött nem volt nyeremény. Ekkor megkérdezte a versenyzőt, marad-e eredeti tippjénél, vagy átvált szavazatával a másik csukott ajtóra.

A kérdés az, jobban jár-e a versenyző, ha vált a szavazatával, amikor kinyílik az üres ajtó, vagy inkább maradjon az eredeti tippnél?

Képzeld el, hogyan zajlik a vetélkedő! A versenyző izgatottan mérlegel. Ha eltalálja, övé a nyeremény! Némi fontolgtatás után bizonytalanul, de reménykedve rámutat, mondjuk, az 1-es számjelzést viselő ajtóra. Ekkor a műsorvezető odamegy az ajándékot nem takaró hármaskörhöz, kinyitja, és így szól: „Látja, a hármaskör mögött semmi sincs. Ragaszkodik továbbra is az egyes ajtóhoz, vagy inkább felcseréli a kettesre?” A versenyző rövid mérlegelés után ezt gondolja: „Két csukott ajtó maradt, az egyik mögött van a nyeremény. Ezek szerint fele-fele az esélyem. Mindegy, melyikre szavazok. Maradhat akár az egyes is, ha nem akarok utólag bosszankodni, hogy a jó választásomat rosszra cseréltem”¹.

Van azonban egy tétel, a Bayes-tétel. Ha ezt alkalmazná a versenyző, tudná, hogy kétszer akkora valószínűséggel nyer, ha eláll eredeti elképzelésétől, és az egyes helyett a kettes ajtót választja. Bayes kutatásaiban az ún. feltételes valószínűségekkel dolgozott. Azokkal a valószínűségekkel, amelyeket valamilyen már megismert esemény megléte esetén mérlegelni lehet. Tételének alkalmazásával olyan eredményre jutunk, amelyről az emberek többsége úgy érzi, tapasztalatával és a józan ész megfontolásaival is ellenkezik. Ezt hívják *paradoxonnak*. A paradoxon a belátható gondolatmenet végeredményeként mást ad, mint amit a való-

ság mutat, vagyis a józan észnek ellentmondó következtetés vonható le belőle. Hisz a játékos logikus megfontolása szerint mind egy, változik-e döntése. Miközben a valóság az, hogy a váltás a jó döntés.

A halála előtt alig ismert Thomas Bayes a 18. században élt. Tételét halálát követően, hagyatéka feldolgozása során tették közzé 1763-ban. A Bayes-tétel tulajdonképpen egy olyan formula, amely lehetővé teszi, hogy valamely esemény megvalósulásából következtessünk az azt kiváltó lehetséges okok valószínűségére. Vagyis arra, hogy a lehetséges okok közül melyeknek mekkora a valószínűsége az esemény létrehozásában. Nézzük ezt esetünkben!

Az új helyzet csak látszólag kínál 50-50 százalékos esélyt. Ha az előzményeket is számításba vesszük, kissé összetettebbé válik a dolog. Három egyforma esélyű út létezik, három utat kell szemügyre venni: 1. elsőre a jó ajtót választom, 2. elsőre az egyik téves ajtót, illetve 3. elsőre a másik téves ajtót jelölöm ki.

Amennyiben a versenyző elsőre a nyereményt rejtő ajtót választotta, ha marad a tippjénél, nyer, ha vált, akkor *veszít*. (Eredmény: Ne válts!)

Amennyiben a versenyző az egyik téves ajtót választotta, ha marad a tippjénél, veszít, de ha vált, akkor *nyer*. (Eredmény: Válts!)

Amennyiben a versenyző a másik téves ajtót választotta, ha marad a tippjénél, veszít, de ha vált, akkor *nyer*. (Eredmény: Válts!)

Így már látszik, hogy aki vált, kétszer esélyesebb a nyereményre, mint aki kitarat eredeti döntése mellett. Összességében valóban belátható, hogy eredeti érzésünk – miszerint 50-50 százalék szól a maradás, illetve a váltás mellett – téves volt, a feltételes valószínűséggel közelítve a problémát azonban a helyes megoldást kapjuk. A kísérletek a gyakorlatban is igazolták a matematikai megoldást. 6000-szer végigjátszották a játékot: a váltás az esetek kétharmadában veze-

¹ A problémát a matematika Monty Hall-paradoxon néven ismeri (Martin Gardner, 1959)

tett sikerre, míg a maradás csupán egyharmad esetben volt sikeres. Az utólag kapott információ valóban megváltoztatja a vizsgált esemény esélyét.

„... nincsen halottak feltámadása?”

Pál is feltételek láncolatával érvel a Korinthusi levélben. A későbbi állítások igazolják a korábbiakat. Az eredetileg tagadott kijelentés, hogy feltámadunk. Pál levelet egy gondolati láncot, amelynek elemei Krisztus, a hitünk hiábavalósága, a hamis tanúskodás Isten mellett, végül az élet értelmetlensége a feltámadás nélkül. Az utolsó érvet még megerősíti hitével: „Ámde Krisztus feltámadt a halottak közül”.

Pál személyesen nem volt tanúja a feltámadásnak, sőt egyetlen ember sem volt tanúja. Nem látott elgördített követ, nem találkozott fehér ruhás alakkal, nem érintette a szögek verte sebet. Pál utólag szerzett tudomást a történekről. Neki meg kell küzdenie a hihetetlen elfogadásáért. Mint nekünk.

Kínlódik a tények elfogadásával. Száraz logikával érvel annak érdekében, hogy a tények elképzelhetővé váljanak, a paradoxon egy új megvilágításban befogadható legyen. Fölhasznál olyan ismeretet, amelyet utólag kapott, amely értékeli a tényeket. Esetünkben azt, hogy Krisztus feltámadása megváltoztatja a remény jogosságát (értsd: valószínűségét) a magunk és egyáltalán az ember feltámadására vonatkozóan.

A ráció kerül elő, mint a hihető dolgok befogadásának eszköze. Érvelési lánc a feltámadáshíért. Ha a ráció mellett érvelnék, akkor a páli levél „ad notam” talán így szólna, áthallásként, ritmuskánonként:

„Ha pedig pont azt magyarázom, hogy a tudás határozza meg a világról alkotott képünket, hogyan mondhatják egyesek, hogy a tanulásnak nincs semmi értelme? Hisz ha a tanulás lényegtelen, akkor a tudás is érdektelen. Ha pedig a tudás érdektelen, akkor hiába próbálgatjuk a világot az eszünkkel, a ráción keresztül megragadni, de fölösleges a ti érveléseitek is! Sőt az élet megértésének rossz útját javasoltuk eddig, mivel a tudás jelentőségét hangsúlyoztuk, miközben a világ megértésének más útját kellene megtalálni: az intuíciót, az érzelmeket vagy a megtérést, amennyiben tényleg érdektelen az értelmiünk a világ megértésében. Mert ha a tudás lényegtelen, a világ lényege sem értelemmel közelíthető. Ha pedig az élet lényegének megtalálása nem a megértésen alapszik, semmit sem ér az eddigi okoskodásunk, sőt logikátlan is volt. Akkor azok a logika által megtalált összefüggések is értéktelenek, melyeket a tudásba vetett bizodalunk alapján gondoltunk megérteni más kérdésekben. Ha csak az érzelmek alapján felfogható eseményekben reménykedünk, minden tekintetben szégyellhetjük eddigi okajestéseinket, csak az időt pazaroltuk. Ámde az értelem az ember teremtettségének lényegi eleme, ezért saját maga megértéséből sem hagyhatjuk ki annak felhasználását, még ha látnunk kell is korlátainkat, érvelésünk zsenességét!”

Egyik érv a másik után, okból okozat, hipotézisek, deduktív érvelés. A deduktív érvelés olyan állításokat foglal magában, ahol a premisszák minden kétséget kizáróan bi-

zonyítják a konklúziót. A deduktív érvelések apparátusa a formális logika, azzal vizsgáljuk meg a premisszák és a konklúzió közötti kapcsolatot.

Pál levelében mintát ad a gondolati következetességre, érvel, hiszen az értelem az ember teremtettségének lényegi eleme. Pál nem mindig a zárt logika vitéze, hisz olyan ok-okozat nélkül kimondott állításokat is megfogalmaz, mint például: „*Mi ugyanis a Lélek által, hitből várjuk az igazság reménységét*” (Gal 5,5), vagy: „*Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem töletek van: Isten ajándéka ez!*” (Ef 2,8)

Nincs mindig érvekből felépített gondolati vár, hanem van egy kiindulás, és hiszünk egy végpontban. Ahogy Weöres Sándor mondja: „Egyetlen ismeret van, a többi csak toldás: Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”² Ez is egy út. A gondolkodás és az émociók mind a keresés eszközei! Pál a mostani igében a logikával próbálkozik.

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindegyik determinált.”³

De van másik megközelítés is! A ráció mellett lényegi elemünk, összetevőnk az émoció, az érzelem is. A nyitottság a transzcendensre. Amikor másik irányból próbálom magamévá tenni azt a világot, amely épp a lényünk lényegét keresve érthetetlen. Mert ha csak az értelem lenne, az maga lenne a szörnyűség. József Attila is tudja ezt:

„Igy él a gazdag is, szegény is,
igy szenvedünk te is meg én is
s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,

én téged és engemet te, -
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyu karma?”⁴

Húsvétkor a világ legfontosabb eseménye zajlott. Bár felfoghatatlan, jó lenne hozzá tartoznunk. Ezt inkább érezzük, mint értjük. Kiválasztani az okot és az okozatot, a kiindulást és a végpontot. S összekötni ezeket egy lehetséges logikával. Páléval vagy a magadéval. Hogy kellően nagy valószínűséggel remélhesd, részese vagy a húsvéti eseménynek, lesz feltámadásod. S ekkor vedd elő Bayes feltételes valószínűségét, s vedd alapként a húsvéti történést!

S ezt a feltételt – hogy Krisztus feltámadt – ne csupán reméld! Magad dönts! Dönts el, hogy Krisztus evangéliumának – a feltámadásnak – a középpontba állításával jól választottál!

Csak annyi kell az induláshoz, hogy észleljük a radikális váltást, amely az isteni és az emberi között feszül. A dimenziók felszaporodását, a szempontok túlnövését az általunk közvetlenül látottakon. A korlátok lebomlását.

Hogy ne ragadjunk bele saját világunk egysíkúságába. A csak-a-logikába vagy a csupán-a-vakhitbe. Lehetőséget igényel a rálátás. Hogy ne váljunk együgyű tyúkká, amely elé úgy állítunk kerítéshálót, hogy ol-

² A teljesség felé, Szembe-fordított tükrök

³ József Attila: Esmélet

⁴ József Attila: Magad emésztő...

dalra nézve is azt lássa. Amelynek innentől hiába szórnánk magot a kerítés elé, éhen veszne, mert feltartja a kerítés. Pedig hátulról kerülve szabad az út. Ha felülről nézné, látná. Ha felülről nézzük, láthatjuk, hogy szabadok vagyunk. Oldódik a megkötözöttség, amely nyomorulttá tette.

Pál száraz levezetésében elhangzik a döntő mondat, amely mind érzelmi, mind értelmi szempontból meghatározó: „*Ha csak ebben az életben reménykedünk a Krisztusban, minden embernél nyomorultabbak vagyunk.*”

Ebben a mondatban utolér annak megérzése-felismerése: egyetlen dolgunk sem fontos, ha halálunk után minden tettünk eredménye visszavonhatatlanul része lesz a feledésnek, az entrópiánövekedésnek, amely egy idő után eltünteti minket a világból minden nyomunkkal együtt. De ha nincs, vagy ha csekély a fontossága annak az életnek, amelyben semmivé leszünk, mit veszünk, ha a magunk meghatározó örömhírét tesszük Krisztus feltámadását?

Kezdhethetjük érzésektől, nem pedig érvektől indítva. Ekkor úgy döntünk: ezt fogadjuk el, s közben a döntés irracionálisát a Szentlélek működéséként, hitként modellezzük.

De kezdhethetjük akár érvektől, nem pedig érzésektől indítva. Ekkor kalkuláljuk a tételeket, és a magunk által választott emberi élet belátható eredményét összevetjük az evangélium igazságának két lehetséges kimenetével. Mind az igaz, mind egy feltételezett hamis kimenet valószínűségével egyenként súlyozzuk a bekövetkezés valószínűségét, s a végesség értelmetlensége miatt nullát kapunk minden olyan esetben, amely nem az Istennel köt össze.

Botladozó kísérleteinkkel közelíthetünk a sejtelemhez, amellyel szeretnénk befogni az érthetlent, s megérthetjük azt a világot, amely teljesen idegen napi versenyünktől,

amelyben megnyílik az ég. S megismerhetjük az Isten lényegi elemét. Amely a világ lényegének megismerésében is új időszámítást ad.

„*Ámde Krisztus feltámadt a halottak közül, mint az elbunyta zsengeje*”.

Az ember lehetősége csak a küzdés azért, hogy a húsvéti hit, a vele kapcsolatos érzelem és értelem befogja a világ ránk legnagyobb hatással levő forradalmát. Mintha arról szólna mindez, hogy mi mit teszünk, mit gondolunk. Húsvét van: legyőzött a halál. S ezért mi semmit sem tettünk. Nem a megértésünkön és az érzéseinken múlik az isteni tett súlya, tőlünk független, objektív tény.

„És megérik a fényt a gyökerek
És szél támad. És fölzeng a világ.

Mert megölhették hitvány zsoldosok,
és megszünhetett dobogni szíve –
Harmadnapra legyőzte a halált.
Et resurrexit tertia die.”⁵

Miguel de Unamuno Isten kezében

Ha megcsókolsz a csókkal, nagy Úr,
mitől lehünk eláll és megreked,
szívünket a hatalmas jobbkézed
agyonszorítja, gyorsan és vadul.

Aztán nehéz fejünk balodba hull,
örök álom borítja reszketeg –
riadt értelem még küzd ellened,
hogy elszóródik a halálba, túl.

Ekkor szívünk már kebleden pihen,
mint egy édes bölcsőben, önfeledten,
nem háborítja vágy, láz, semmisen,

agyunk pedig, mit nem mar a kegyetlen,
bús gondolat, csak alszik szeliden
és fényesen a te erős kezében.

(Kosztolányi Dezső fordítása)

⁵ Pilinszky János: Harmadnapon

Koczor Tamás

Feltéve... II.

Bob Shaw novellája arról szól, hogy egyre népszerűbb a hosszúüveg. Nem olcsó, de megéri. A hosszúüveget különleges eljárással készítik, ennek következtében megőrzi azokat a képeket, amelyeket a gyártás révén „láttatnak” vele. Szép hatást lehet elérni, mondjuk, egy nagyvárosi lakásban, amelynek ablakain kinézve a lakók így nem a füstös utcát, hanem egy csodás tó partját látják, a szemben levő tűzfal helyett pedig szép erdei ösvény képét. A látvány tökéletes, távol áll minden művitől. Minél vastagabb az üveg, annál hosszabb ideig képes mutatni a belé táplált képeket, de természetesen annál drágább is.

A történet egy párról szól, akik utazásuk közben eljutnak egy hosszúüveg-árus boltjához. A ház az út mentén fekszik. Míg az üzletet bonyolítják, figyelmesek lesznek egy szép fiatalasszonyra, bizonyára a boltos feleségére, aki egy kisgyermekkel a karján kinéz olykor a veranda ablakán. Az ügyintézés némileg vontatottan zajlik, a pár magára marad. Gondolják, megszólítják az ablak mögött levő nőt, de benyitva döbbenten látják, hogy a verandaajtó mögött üres szoba áll, elhagyott játékokkal, használatlanul. Az asszony és a gyermek régen halottnak, már csupán a hosszúüvegben léteznek.

*

Pál végtelenül tisztességtelen. Húsvétot ünneplünk. Tele vagyunk ennek jó ízével. Nem könnyed az örömünk: ma kaptuk a hírt, hogy éjjel a mi nagyon szeretett Ildikó néni meghalt. Csodálatos halál adatott neki. Este még együtt volt a család, nevetgéltek, viccelődtek, aztán csendben elaludt, reményünk szerint szenvedések nélkül. Sok-sok

kínja ellenére mindig itt volt közöttünk, de már mindene fájt, alig bírt járni. Várta, hogy elmehessen.

Nagyon szerettük, és most nagyon gyászoljuk. Ezt a húsvétot az ő halála is meghatározza. Gyülekezetünk megroppant, hogy elvesztettük. Közvetlen emlékeink vannak róla. Azt hiszem, sokáig felidézzük még szavait, személyiségét. Ezt tudjuk tenni, ennyink maradt. Emlékezünk. S közben persze húsvétot ünneplünk.

Csodálatos a feltámadás ünnepe. A levegőben is ott a megújulás, az élet győzelmének illata. E nélkül az ünnep nélkül hallhatatlanul sivár lenne életünk minden gyásza, akár friss ez a gyász, akár régóta hordozzuk. Ebben az ünnepben érezzük, hogy gyászunknak van valamiféle célja és távlata. Ez édesíti meg az emlékezést, sőt ez fosztja meg emlékezésünket attól a fojtogató úrtól, amelyet lehullásunk és szeretteink lehullása okoz.

Pál tisztességtelenül bánik velünk ezen az ünnepen. Mert a gyász, az emlékezés, a halál rituáléja – az egy dolog, de miért kell ebbe belekeverni a mi sorsunkat? Együtt mondjuk Mártával, aki négy napja eltemette testvérét, Lázárt: „*Tudom, hogy feltámad a feltámadáskor, az utolsó napon*” (Jn 11,24) – azaz addig ez nem érinti az én életemet, nem kell foglalkoznom vele, nem zavarja a gyászomat.

Mert a gyásznak van valami csodás bezárkózása. Az ember maga marad a felidézett régi történetekkel, mozdulatokkal, képekkel, szavakkal, a hiány fájdalomával, annak érzésével, hogy az emlékezés szoros köteléket képez közte és a között, akit gyászol. Ebben a bezártságba aligha férkőzhet bárki idegen. Minden szó illetéktelen, minden részvét zavaró. Ez a mi csodálatos gyászunk. A hosszúüveg őrzi azt a valóságot, amely nekünk kell, és biztosítja a felidézés szépségét. Ehhez ragaszkodunk. Ez bölcsésé tesz és felnőtte.

De Pál illetéktelenül és tisztességtelenül beleavatkozik. Ugyanazt teszi, mint Jé-

zus Nainban. Megállítja a gyászmenetet. Az asszonyok ugyanezt az illetéktelenséget tapasztalják meg húsvétkor. Nagyon gyászolnak. Mennek a sírhoz, hogy ennek a rituálénak minden értelemben eleget tegyenek, hiszen szükségük van rá. Most szeretik csak igazán Jézust. Most, hogy eltemethetik. Közös történeteik most már csak az övék. Most bezárkózhatnak Jézus emlékével.

Csakhogyan Jézus szembemegy velük. Mint ahogy tette a naini gyászolókkal. Mint ahogy ezt Pál teszi most velünk.

Mi soha nem mondtuk, hogy nincs halottak feltámadása. Soha nem mondtuk, hogy Jézus nem támadt fel. Soha nem mondtuk, hogy nem hiszünk a feltámadásban. Miért kell akkor ránk erőltetni ezeket a mondatokat ilyen szájbarágósan? „Mert ha a halottak nem támadnak fel, Krisztus sem támadt fel. Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti bűnötök, még bűneitekben vagytok. Sőt akkor azok is elvesztek, akik Krisztusban hunytak el.” Tudjuk! Ebben a hitben nőttünk fel. Hitvallásunk része.

Csak van egy pillanat. És ez a pillanat az oka annak, hogy Pál szembejön velünk, hogy ellenünk támad, ugyanúgy, ahogy Jézus megállította a gyászoló asszonyokat. Ez a pillanat az oka az egésznek. Ez az a pillanat, amelyre rettenve gondolunk. Ez az a pillanat, amikor Jézus odaáll Lázár sírjához, és azt mondja: jöjj ki! Ez a rettenetes pillanat ugyanis nem fér bele a gyász rituáléjába, a bezárkózásba, az emlékezésbe. Ez az a pillanat, amikor belekiáltjuk a döbbséget: „Uram, már szüga van!” (Jn 11,39b)

Ez a kiáltás az, ami leleplez bennünket. Felfedi, hogy képtelenek vagyunk átlépni halandóságunkon, hogy nincs semmink, csak a gyászunk: nem tudunk mások lenni, mint akik vagyunk. Talán Pál maga is azért mondja el annyiféle változatban, újabb és újabb köröket leírva, mert saját földhözragadtságában neki is el kell jutnia monumentális vagy éppen csendben, hitetlenül elrebegett hitvallásához: ámde Krisztus feltámadt! – és belekapaszkodnia, akár csak a fuldoklóknak.

Mert az úton Jézus jön szembe velünk. Mert húsa van, és csontja van. Mert együtt eszik velünk. És megérinthetjük.

Pilinszky János

Panasz

Elevenen a csillagok alá,
az éjszakák sarában eltemetve,
hallod a némaságot?
Míntha egy égbolt madár közeledne.

Így hívogatlak szótalán:
az örök hallgatásból,
idegen egeid alól
valaha is kiásol?

Eljut hozzád a panaszsom?
Hiába ostromollak?
Köröskörül a félelem
zátonyai ragyognak.

Számíthatok rád istenem?
Úgy vágyom közeledre,
dideregve csak hevesebb
a szerelmek szerelme!

Temess a karjaid közé,
ne adj oda a fagynak,
ha elfogy is a levegőm,
hívásom sose lankad.

Légy reszketésem öröme,
mint lombjai a fának:
adj nevet, gyönyörű nevet,
párnát a pusztulásnak.

A hatalom problémája¹

Kísérlet a filozófiai értelmezésre

A szocializmusé a legalaposabban kidolgozott társadalomelmélet. Minden társadalomelméletnek megvan a saját felfogása a szocializáció tárgyáról, az emberről. És mivel az ember a természet része, és a szocializáció jelenségei is a természetben jelentkeznek, minden társadalomelméletnek megvan a saját természetfelfogása is. A szocialista társadalomelméletből egyik sem hiányzik, de egyik sem fogalmazódik meg benne egyértelműen. Az ember és természet szocialista felfogását az ember és természet viszonyáról kialakított elmélet tizenkilencedik századi idealizmusellenes irányzatai határozzák meg. Feuerbach hatása a legerősebb. Az ideológia tételeinek antropológiai megalapozása tőle származik. A teljes világtkép horizontja pedig a filozófiai pozitívizmustól. [...] Kezdetben a szocializmus kénytelen volt a forradalmi burzsoázia ideológiájára támaszkodni. Igaz, azonnal összeütközésbe került vele, de a konfliktus nem számolta fel a közös alapot. Kétségtelenül igyekezett megszabadulni a burzsoá elemektől és megőrizni a forradalmiakat, csak hogy a forradalomnak mint olyannak nincs ideológiája. [...]

A történelmi szükségszerűség, amely arra kényszerítette a kialakuló szocializmust, hogy átvegye a forradalmi burzsoázia társadalom ember és természet felfogását nem a szocializmusnak mint olyannak a természetéből adódó szükségszerűség. És ha jelenleg a természet és ember kapcsolatára vonatkozó elméletek döntő változáson mennek át, a szocializmusnak az a felada-

ta, hogy újra megvizsgálja feltételezéseit, és szükség esetén változtasson rajtuk. Nem utasíthatja vissza az új elméleteket attól féltve, hogy késői kapitalista ideológiák. Még ha erre gyanakszik is, akkor is tárgyilagosan szemügyre kell vennie őket, és csak akkor tekintheti gyanúját igazoltnak, amikor a vizsgálat bebizonyította, hogy elméletileg tarthatatlanok. Amennyiben a negatív bizonyítás kudarcot vall – és azt hiszem, kudarcot kell vallania, bármilyen tisztázatlan még új gondolkodásmódunk –, akkor következik a pozitív feladat, hogy feltárjuk a társadalom szerkezeti változásait, amelyekből a fogalmi változások adódnak, és az így szerzett ismeretek fényében alakítsuk ki saját elképzeléseinket.

A hatalom problémáját bizonyos aspektusai különösen alkalmassá teszik az ilyesfajta vizsgálatra. Egyszerre időszerű és alapvető; éppolyan sok köze van a társadalom, mint az ember és természet fogalmához. Felfogása tisztán megmutatja egy adott csoport világnézeti horizontját éppúgy, mint politikai helyzetét. Emellett a hatalom és erő örökös felcserélése már olyan sok zavart okozott a hatalmi csoportok és a társadalmi szerkezet megítélésében, hogy pusztán a fogalmak tisztázásának is nagy jelentősége van.

Az alábbiak a terjedelmi és formai korlátok miatt legfeljebb a probléma nyomatékos és sokoldalú jelzésére tehetnek kísérletet, és legfeljebb a politika teoretikusainak alaposágára és lelkiismeretességére apellálhatnak, hogy pótolják az eddig figyelmen kívül hagyott döntő jelentőségű kérdések vizsgálatát. Ám mindkét cél eléréséhez az a legjobb mód, ha a fejtegetés tárgyául a megszkotól gyökeresen eltérő hatalomértelmezést választjuk.

Erő és hatalom

Amennyiben a hatalmat úgy fogjuk fel, mint az erőszak alkalmazására biztosított lehető-

¹ Részletek Paul Tillich *A történelem értelmezése* című művéből, in Tillich, Paul: *The Interpretation of History*. New York–London, Scribner, 1936.

séget, a szocializmusnak éppannyira el kellene utasítania, mint az erőszakot. Csak-hogy ez a hatalom téves értelmezése. Igaz, az ellenállás letörésének, tehát az erőszak alkalmazásának lehetősége hozzá tartozik a hatalomhoz. De ez a lehetőség nem az alapja, csak származéka. A hatalom fogalmának alapja magában a létezésnek, valójában az emberi és az ember előtti létezésnek a struktúrájában rejlik.

Amikor az élők összecsapnak, mindegyik az önmagán belül maradás és az önmagán túljutás egységében jelenik meg, mert ezen az alapon nyugszik minden összecsapás lehetősége. Minél nagyobb az ereje, hogy túljusson önmagán anélkül, hogy elveszítené önmagát, annál erősebb az összecsapásban; annál nagyobb térbeli, időbeli és belső feszültség hajtja. Hogy milyen nagy, azt maga az összecsapás, a felek előretörése és meghátrálása dönti el. A létezést felfoghatjuk

az összecsapó erők folyamatosan változó egyensúlyaként; valójában azt is mondhatjuk, hogy eredetileg ezt jelentette a valóság fogalma, és hogy a létezés absztrakt problémája csak a történelem késői szakaszában jelentkezhetett, például a görög filozófiában. [...]

Ha valójában a teljes létezés az egymásnak feszülő erők egyensúlya, akkor a társadalmi lét a hatalmi feszültségek egyensúlya. Mert a hatalom a társadalmi lét szintjén erő. Természetet és embert magába foglaló általános fogalomként az erő a szárazföldnek rontó és visszahúzó hullám erejében jelenik meg; a lombosodó fa erejében, amely árnyékba borít másokat, amíg őt magát is árnyékba nem borítják; a csordán belül egy állat vezető szerepében, amely talán hamarosan kihívóra talál; a felnőtt befolyásában a gyermekre meg felnőtt és gyermek kölcsönös egymásrautaltságában. Az erő ott van mindenben, ami felénk nyomul, ami tekintélyre tesz szert, ami uralomra tör, talán csak azért, hogy a következő pillanatban visszavonuljon, és utat engedjen valami nála erősebbnek. Így épül fel egész érzékelt világunk, és az erő és tehetetlenség kölcsönös feszültségének ez az összecsapása a dolgok eredeti létezése. Társadalmi síkon ugyanez a helyzet. Csakhogy itt egy új tényező is előkerül: az erők feszültségének egyensúlya nem jön létre tudatosság és akarat nélkül. A társadalmi erő bizonyítéka az, ha az egyik akarat sikerrel nyomul a másik ellen. Azé a hatalom, aki olyan egyensúlyt hoz létre, amelyben megőrzi a lehetőséget, hogy véghezvigye az akaratát. Hogyan lehet ilyen egyensúlyt teremteni a társadalomban? Nyilván nem úgy, hogy az egyik ember útonálló módjára fenyegeti a másikat, és arra kényszeríti, hogy engedelmessédjék az ő akaratának, hanem úgy, hogy a társadalom meghatározott hatalmi pozíciókat hoz létre, és ezeket meghatározott egyénekre ruházza át. A hatalom mint társadalmi jelenség

mindig a társadalmilag elismert hatalmi pozíción alapul, olyan intézményen, amelyben belső erejét összpontosítja a társadalom, és valójában így alkotja meg magát. Egy csoport ereje tulajdonképpen csak akkor jön létre, amikor a csoport létrehozza a maga egyesített, előretörő és végül visszavonuló akaratát. Az intézmény, amelyben ez történik, a hatalmi kör, amelyet a csoport határoz meg. Társadalmi hatalma csak annak van, akit közvetlenül vagy közvetve, nyíltan vagy titokban befogadnak ebbe a körbe.

A hatalom, amelyben a csoport elnyeri erejét – és ezért létezik csoportként –, egyszerre a csoport hatalma és a csoport fölötti hatalom. És egyik nem létezik a másik nélkül. Ha nem volna hatalom a csoport fölött, nem tudná egyesíteni az egyéni akaratokat, ezért nem volna társadalmi léte. Ha nem volna a csoport hatalma, akkor a csoport nem hozta volna létre a hatalmi pozíciót, amely minden társadalmi hatalom előfeltétele.

A társadalmi szerkezet

Elvben a hatalmi pozíciót, amelyet a csoport előkészített, elfoglalhatja minden egyén (mint a teljes demokráciában), vagy egyetlen egyén (mint a teljes diktatúrában). Valójában egyik sem jelenhet meg kizárólagosan. A tökéletes demokráciában is akadnának (a képviselők meg a végrehajtók mellett) erősebb személyek vagy csoportok, amelyek közvetetten a hatalom tényleges hordozói lennének (vö. a tőke közvetett uralma a jelenlegi demokráciában). És a tökéletes diktatúrában is lenne egy csoport, amely a diktátort támogatja, mindig a rendelkezésére áll, így nélkülözhetlenné válik a diktátornak, és döntő szerepre tesz szert a hatalom társadalmi körében (vö. a pretoriánusok az ősi Rómában, a fasiszta párt a modern Rómában). Ez a csoport mindegyik esetben a befolyásos csoporton belül van, és hatalmi társadalmi helyzet

révén tör hatalomra – a feudális rendszerben nyíltan, a demokratikusban leplezetten, a diktatúrában nyíltan vagy leplezetten. Ez az alcsoporthoz hatalmi pozíciókat hoz létre önmagán belül (a vezetők hierarchiáját), és így sok esetben megszerzi a felső csoport hatalmi pozícióját (a pártvezető és a kormányfő azonos személy).

Tehát melyik támogató csoport szerzi meg a hatalmi pozíciót a társadalomban? Elvben az, amelynek erejében a teljes csoport saját erejét látja megtestesülni. A teljes csoport ereje csak akkor szilárdul meg, amikor hatalmi pozícióban összpontosul, azaz egy alcsoporthoz megszerzte a hatalmat (ez a helyzet természetesen a valóságban soha nem létezik, csak absztrakt lehetőségként kell elképzelnünk). Egy csoport ugyanannak a folyamatnak a során nyeri el meghatározott létezését, amelyben egy alcsoporthoz hatalomra jut. Ebből ered minden tényleges hatalom kétértelműsége: fel fogható egy csoport kollektív akaratának kifejezéséeként, vagy ennek az akaratnak az uralkodó csoporton keresztül megvalósuló eredményeként. Az első értelmezésre ott ta-

lálunk példát ahol az uralkodó osztály nyilvánvaló kudarc kizárólagos uralomra juttat egy másik osztályt, amely addig is részesült a hatalomból (mint a francia forradalom esetében). A másodikra akkor, amikor egy törzset leigáz egy idegen törzs. (Ilyen példákkal szolgálnak a Franz Oppenheimerhez hasonló államelméletek, amelyek az államot idegen uralomból származtatják. Ezek figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a leigázott fajban már létezett hatalmi pozíció és egy csoport, amelyet hatalomhoz juttattott.) A kettő mégsem mond ellent egymásnak. Még az elsőben is csak a forradalmi hatalomváltás révén valósulhat meg a társadalom új akarata. És a másodikban az idegen törzs vagy annak uralkodó csoportja egy már meglévő hatalmi pozíciót vesz át, amelynek betöltésére a bennszülött hatalmi csoport már nem volt képes, ezért vált lehetségessé, sőt (többé-kevésbé tudatosan) kívánatosá a leigázása (mint például gyakran az idegen népek római meghódítása).

A teljes csoport és a hatalmon lévő alcsoport erejének elválaszthatatlan összefonódásából ered a társadalom ellentmondásos viszonya a hatalommal, amely összetartja: elfogadják, egyszerismind igényeket támasztanak vele szemben. Az elfogadásnak ritkán adnak nyíltan hangot. Rendszerint egyszerűen az fejezi ki, hogy tudomásul veszik a hatalmat birtokló csoport uralmát, mert úgy érzik, ez a csoport az egész csoport hatalmát képviseli. Ilyen hallgatólagos beleegyezés tart fenn minden államot. Ezt a hallgatólagos beleegyezést például a parlamenti ellenzék sem tagadja meg a kormánytól. Csak a hatalom érvényesítésének bizonyos módszereivel szegül szembe. Ezt jelenti a „lojális ellenzék”. Csak amikor az ellenzék a rendszer egészét támadja, mint az utóbbi időben rendszerint Németországban, és egyúttal a rendszer révén hatalomra jutó csoportokat is, akkor rendül meg a hatalom, mert már nem részesül a hallgatóla-

gos elfogadásban, így elveszti legfőbb támaszát. A teljes csoport nem találja meg belső erejét az uralkodó csoportban.

A lojális ellenzék képviseli a társadalomnak az uralkodó csoporttal szemben támasztott követelményeit. A követelmények lényege, hogy az uralkodó csoport hatalmi pozíciója fejezze ki a teljes csoport életfelfogását és életerejét, s hogy ennek eredményeként az állam jogrendje és politikája feleljen meg a teljes lét és csoportlét érvényes önazonosságának. Ez a lényegi követelmény, amelyet az uralkodó csoporttal szemben támasztanak, nem jelenti a követelményt minden csoport és minden egyén egyenlő jogaira. Előfordulhat, hogy lényegében igazságosnak tartják, ha a nagyobb erő birtokosai, akikben a teljes csoport önmagát látja, kiváltságokban részesülnek, mint a feudalizmus idején. A jogegyenlőség igénye csak akkor merül fel, amikor az ember igazi erejének a gondolkodóképességet tekintik.

Hatalom, törvény és érdek

Ennek alapján aztán kialakulhat az irányzat, hogy a hatalom átadja helyét az egyik hatalmi csoporthoz sem kötődő törvényeknek, amelyeknek érvényesítése nem a hatalom birtokosainak a dolga, hanem közhivatalnokoké. Ez az eszmény közös minden szocialista törekvésben. De a kérdés az, hogy van-e törvény, amely formájában és tartalmában egyaránt független a hatalomtól. Mindkettőre nemmel kell válaszolnunk. Nincs formai szempontból független törvény, mert a hatalom, amely szabad elhatározásból meghatározza és végrehajtja a törvényt, maga is a törvényhez tartozik, ezért soha nem alakítható át adminisztratív mechanizmussá. És nincs tartalmi szempontból független törvény, mert minden törvényben egy adott társadalmi csoport konkrét létezése fejeződik ki. Tulaj-

donképpen a teljes csoport létezését kellene kifejeznie, de a valóságban rendszerint csak annak az egy csoportnak a létezéséről van szó, amelyben a teljes csoport megvalósítja magát. Csak egy tökéletesen homogén teljes csoportnak nem volna szüksége reprezentatív alcsoportra. De ilyen homogenitás sehol sem várható, amennyiben igaz a megállapításunk, hogy minden élet az önmagán belül maradás és önmagán túllépés egysége. Hisz mindegyik ilyen tendenciához egy adott pszichológiai és szociológiai struktúrára, ezért egy adott támogató csoportra van szükség. Jellemző, hogy homogén csoportokat (amennyiben a jelentések megbízhatóak) csak nagyon primitív, minden dinamizmust nélkülöző társadalmakban találunk, amelyeknek életműködése lényegében vegetatív. Ha feltételeznénk, hogy miután a proletárforradalom megszünteti az osztályellentéteket, létrejöhet a társadalom teljes homogeneitása, nem várhatnánk mást, csak valami statikus-vegetatív végső állapotot. Márpedig ez természetesen nem a történelem kezdetét jelentené, amint Marx véli, hanem inkább a végét. Az ember történelem alatti szférába süllyedne, és ezzel megszűnne az lenni, amit számunkra az „ember” fogalom jelent.

Csakhogy amint elvetjük az egyszerűen homogén, statikus, vegetatív társadalom feltételezését, felmerül a kérdés, hogy miképp lesz a haladás motorja egy csoport a társadalmon belül. Egy csoport előrehaladását az „érdek” szabja meg, nincs valóságos esélye, ha nem számol az érdekekkel. Az érdek itt semmi esetre sem tekinthető egyenértékűnek a gazdasági érdekekkel, hacsak nem értelmezzük a „gazdaságit” olyan tágan, hogy átfogja az emberi lét mindenfajta kiteljesítését. Az érdek a létezésnek a szó minden értelmében vett kiteljesítésére való törekvés húzóerejét jelenti. És kétségbevonhatatlan, hogy a társadalmi csoport, amely a haladás hordozója csak ennek a húzóerőnek

a jóvoltából kerül ebbe a helyzetbe. De így az állam törvénykezése és politikája mindig az uralkodó csoportok érdekeinek kifejezése is. Ez ott áll a létezés univerzális identitása és az erő feszültsége, a társadalmi lét és a hatalom feszültsége mellett, és épp úgy nem tagadható, mint az élet dinamikája és magának a kultúrának a konkrét valósága. A kultúra csak akkor lehet konkrét, valódi kultúra, nem merő absztrakció, erőtlen utópia, ha valamilyen létezés, ezért valamilyen hatalmat fejez ki. Aki elutasítja az itt kifejtett értelemben felfogott hatalmat, annak el kell utasítania a kultúra kézzelfogható voltát, és a valóságot elvont gondolati sémává halványítania. A társadalmi hatalom csak abban a pillanatban torzul el, amikor a hatalmi pozíció, melyet a társadalom létrehozott, olyan csoport birtokában van, amelynek érdekei szöges ellentétbe kerülnek más csoportok érdekeivel, s így a társadalom egészének érdekeivel. Ebben a pillanatban kialakul a forradalmi helyzet, azaz a társadalmi csoport létfontosságú elhatározás elé kerül. Egy csoport létkérdése megint az lesz, hogy melyik csoport jut hatalomra. És erre a kérdésre a válasz szükségszerűen rejtett vagy nyílt forradalomban mutatkozik meg.

Hatalom és szellem

Ha a hatalom fogalmát a társadalomban elfoglalt hatalmi pozíciónak tartjuk fenn, mintha értelmetlenné válna például a „szellemi hatalom” fogalma. Hiszen a szellemi hatalomnak kétségtelenül van hatása a társadalomra, de nem a hatalmi pozíció alapján; épp ellenkezőleg, a szellem saját hatalma által. És a szellem hatalmát az adja, hogy erőszak nélkül cselekszik; nem lehetséges és nem szükséges, hogy erőszakkal érvényesítse az akaratát. A szellemi hatás a szabadság révén érvényesül.

És mégsem érvényesíthető a szellemi hatalom a társadalmi hatalmaktól függetlenül.

Először is nyilvánvaló, hogy a szellemi valóság, mint a matematikai természettudomány vagy hegeli filozófia azért hatalom, mert nagy a társadalmi hatása, s ez a társadalmi hatás egyúttal ideológiák létrehozását és a valóságos lét átalakítását is jelenti. Csakhogy ezek a hatások nem jelentkezhetnek, ha a valóságos érdekek és társadalmi irányzatok nem készítik elő nekik a teret. Semmiféle szellemi termék nem lehet hatásos, ha nem köt kompromisszumot az „érdekekkel”, amelyeknek szimbolikus kifejezése. Max Scheler elméletének, bár fejleményei kétes értékűek, van egy helytálló eleme, amely megfelel a marxista ideológia alaptételeinek, nevezetesen hogy minden gondolat erőtlén, ha nem több pusztá gondolatnál. Csak az a szellem életerős, amely egy eleven irányzatot fejez ki. Kétségtelen, hogy „galamblábon jövő gondolatok kormányozzák a világot”¹; kétségtelen, hogy a gondolkodónak és a szellemi embernek, aki a társadalom minden hatalmi körén kívül reked, felmérhetetlenül nagy társadalmi befolyása lehet. De csak azért, mert gondolatai az életnek valamilyen pszichikai vagy társadalmi irányzatát fejezik ki, amely így nyer formát és hatalmat.

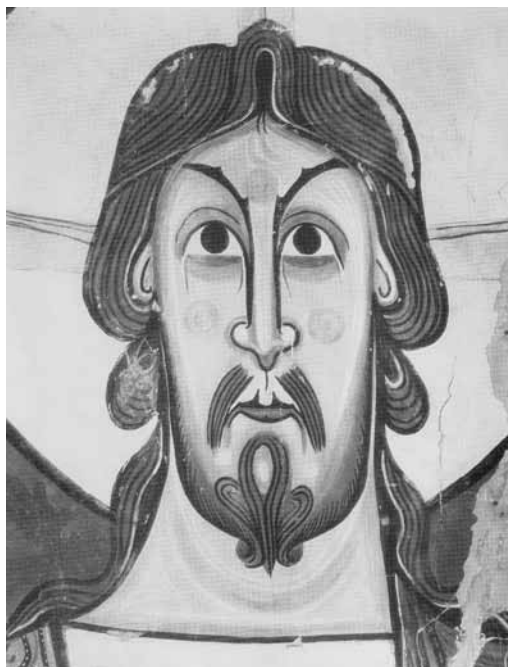
Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szellemi hatalom átvitt értelemben hatalom. A szellem csak az étellel való egységben hatalom. És ahogy a fentiek értelmében a hatalom nem lehet meg az elfogadás mentális elemének támogatása nélkül, a hatékony szellemi hatalom nem lehet meg valami életerős irányzat, valami társadalmi érdek támogatása nélkül. Ezért joggal mondhatjuk: amit soha sehol nem értettek meg és öntöttek társadalmilag kötelező formába a társadalom hatalmi helyzetben lévő tagjai, annak nincs hatóereje. Az mindenféle értelemben erőtlén, semmiféle hatalma nincs. A gondo-

lat nem pusztán szórakoztató voltából nyeri hatalmát, hanem abból, hogy létrehozza az emberi-társadalmi lét kötelező formáit. A szellemi erő attól függ, milyen erőteljesen fejezi ki a szellemi képződmény egy társadalmi csoport életének olykor mélyen rejlő tendenciáit. Amiből ez a kifejezőerő hiányzik, az lehet okos, művelt vagy magasztos. De hatalomra nem tehet szert.

Valójában az igazság a végső, a tényleges hatalom; nem, mint elvont norma, amely utat tör a valóságba és megváltoztatja, hanem inkább mint a valóság végső irányzatainak kézzelfogható kifejezése. Az igazságnak csak konkrét igazságként van ereje, azaz egy életirányzat igazságaként; szociológiai értelemben egy társadalom igazságaként; még pontosabban egy társadalmon belüli, belső hatalommal bíró csoport igazságaként.

Hatalom és erő

A hatalmi pozíció létrehozásakor belső erejét érvényesíti a társadalom, mert csak a

¹ Friedrich Nietzsche: Zarathustra, II. rész 44. fejezet, Wildner Ödön fordítása

hatalmi pozíció révén teremtheti meg egy konkrét törvénykezésnek és a politikai cselekvés lehetőségének egységét. Minden társadalom egységének feltétele, hogy legyőzze az egységet fenyegető törekvéseket, az egyénekét is, az alcsoportokét is. Ennek elérése a hatalom feladata. Kétféleképpen teljesíti; először és alapjában azzal a tulajdonságával, amelyet elfogadottságnak nevezünk. Amilyen mértékben elismerik hallgatólágoosan vagy nyíltan, olyan mérvű a közvetlen ereje az ellenállás leküzdésére. Ezen túl az ellenállás erőszakos letörésével éri el céljait. Gyakorlatilag ez a két tényező (a meggyőzés és a kényszer) elválaszthatatlan. Akármilyen szilárd alapokon nyugvónak érznek egy törvényt, tiszteletben tartásában mindig szerepet játszik a tudat, hogy adott esetben erőszak árán is érvényesítik. Emellett ha az elismert hatalom erőszakot alkalmaz, akkor is érezteti hatását a hatalom hallgatólágoos elismertsége, és segít letörni az ellenállás erejét. Elvben mégis meg kell különböztetni ezt a kettőt, mert kölcsönösen egymásba játszanak, de hol az egyik van túlsúlyban, hol a másik. Aztán van egy (leggyakrabban fenyegetésként ható) erő, amely hozzá tartozik a hatalomhoz, és vele együtt tudomásul veszik. A tény, hogy egységes életműködése érdekében minden egyének folyamatosan el kell nyomnia magában az életirányzatok alcsoportjait, azt mutatja, hogy mélyen húzódo jelenséggel van dolgunk, amelynek révén megkérdőjelezzük az erő utópisztikus elutasítását. Az egyén és a társadalom minden fontos életműködésében alárendelődnek az egységnek a vele szembenálló hajlamok. Tehát az erőszak elkerülhetetlen.

Az erőszak akkor torzul el, amikor semmivé lesz az értelmes hatalom feltételezése, a hatalmi struktúra hallgatólágoos elfogadása, és a hatalom a rendelkezésére álló erőszak-szervezetek segítségével próbálja fenntartani magát. Az erő érvényesítésének leg súlyosabb

túlkapásai akkor jelentkeznek, amikor a hatalom már elveszítette belső alapját. Amikor az erőszak elválik a hatalomtól, amelynek működési formája, hamarosan elenyészik, mert az erő azon alapul, hogy elfogadják még azok is, akiket leigáz.

Ez az okfejtés ugyanígy vonatkozik a forradalom erejére is. Feltételezi, hogy a hatalmon lévő, a teljes társadalom életének értelmével szembenálló csoport csak azért tudja fenntartani hatalmát, mert birtokában van a hatalmi gépezet; hogy az uralkodó csoport már jó ideje nem a teljes csoport erejének hordozója; és hogy ezért a valóságos hatalommal egyesült hasznos erő már a forradalom letéteményeseié. A hallgatólágoos beleegyezésen alapuló tényleges hatalom erőszakkal győzedelmeskedik egy hatalom felett, amelyet már csak a hatalmi gépezet birtoklása tart életben: ezt jelenti a forradalom.

Természetesen ez a jelentés nem kiszámítható. A forradalom olyan kérdés, amelyre nincs előre megadott válasz. Lehetséges, hogy az uralkodó csoport megtartja a hatalmat, holott már nem fejezi ki egyértelműen a teljes csoport értelmét, mert a forradalmi csoport még kevésbé alkalmas erre. (A parasztháborúban² például a parasztok vereségét nemcsak a feudális csoport különbs hatalmi gépezete okozta, hanem a forradalmi csoport belső gyengesége is.) Ezért a hatalom társadalmi eszközeinek erőszakos elfoglalása nem hozza meg feltétlenül a forradalom győzelmét. Sorsa csak akkor dől el kedvezően, amikor olyan új hatalmi szerkezetet sikerül kialakítania, amelyben a hallgatólágoos beleegyezés ereje áramlik. Ezért téves az elgondolás, hogy a forradalom győzelméhez elég, ha átveszi a hatalmi gépezetet, és meggondolatlanul felhasználja. A hatalmi gépezetnek szüntelenül meg kell újítania magát a társadalom személyi, anya-

² 1524-es német parasztháború (*A ford.*)

gi és eszmei életerejével. Amennyiben ezt elmulasztja, szétmorzsolódik még akkor is, ha napjainkban a hatalom erőszakos érvényesítésének technikai eszközeivel tovább fennmaradhat, mint a technológiailag fejletlenebb korokban. [...]

Lemondás a hatalomról

Ha az erő a „létezés mint olyan”, és a hatalom a „társadalmi létezés mint olyan”, akkor az erő hiánya a létezés felbomlása, és a hatalom hiánya a társadalmi lét felbomlása. Tehát az erőről vagy hatalomról való lemondás nem más, mint a létezésről való lemondás. Egy élőlény, amely lemond minden életbeli és intellektuális haladásról térben és időben, egy ember, aki nem akar részesülni annak a csoportnak a hatalmából, amelynek tagja, vagy egy csoport, amely nem akar kiállni magáért a rejtetten vagy nyíltan egy-

másnak feszülő társadalmi csoportok közt, lemondott a létezésről. Semmi kétség, az ilyesfajta lemondás lehetséges. De az már kérdéses, hogy esetleg pozitív értelme van, vagy csak a hanyatló életerő kifejezése, attól függően, hogy milyen része van benne a kényszerűségnek, és mennyi az őszinte lemondás. Az egyértelműen pozitív lemondás a hatalomról csak a jó módból eredhet, nem a kimerültségből. Akkor tehát nem a tehetetlenség, hanem a legnagyobb erő kifejezése lenne. Ha létezne ilyen lehetőség, a hatalom problémája új dimenziót nyerne. Egyes vallások, mint a kereszténység vagy a buddhizmus, feltételezik ezt a dimenziót, azaz a hatalomról való lemondás pozitív lehetőségét. Azért tehetik, mert elvben túllépnek azon a szférán, amelyen belül az erő és hatalom struktúrája van. Ebben az esetben maga a hatalomról való lemondás jelzi a túllépést ezen a szférán, és olyasmit vetít előre, aminek mindig transzcendens jellege van. De amennyiben belép a hatalmak szférájába, magának is hatalommá kell lennie, ha létezni akar. Tehát megjelenik „a hatalomról való lemondás révén szerzett hatalom” paradox, mégis nagyon valóságos fogalma. Ennek a paradoxonnak a lehetősége abból adódik, hogy a minden hatalomban benne rejlő értelem meghaladhatja a kézzel fogható, körülhatárolt értelmet.

Ráadásul minden értelemnek tartalmaznia kell az ilyen transzcendencia egy elemét, hogy valóban értelem legyen. Ezért minden hatalom magában rejtje a hatalom feladásának elemét, és a hatalom ebből az elemből táplálkozik, hiszen a létezés igyekszik túllépni önmagán. A hatalom feladása, amely minden hatalomban ott rejlik, mindig a hatalmak szakrális, pusztán ideológia voltukkal nem magyarázható jellegében fejeződik ki. Még a marxizmusban is azt látjuk, hogy a proletariátus, mint az emberi létezés jövődó kiteljesítője, tülekedik ezen az élményen, és elnyeri a szentség objek-

tív minőségét, az „elhivatottságot”, amelynek erejével megvívhatja győztes csatáját a hataloméért. Csakhogy a hatalom szentsége egyúttal az a kritikus norma, amelyhez igazodnia kell. Ez a norma azonos a hatalmi szerkezet szféráján kívüli transzcendencia mindenkori szimbólumaival. Ilyen szimbólum az igazság (nem a szó jogi, hanem prófétai értelmében), a szeretet (amely a kereszténységben inkább reménybeli, mint tapasztalati fogalom), az osztály nélküli társadalom (amelynek célja az erő rendjének felfüggesztése), minden létező azonossága (amelyben az indiai világtudat túllép a hatalom rendjén). Ezeket a normákat természetesen nem alkalmazhatják gépiesen a hatalmak, hanem mindig újra meg kell hirdetniük őket. Így mindig kézzelfogható formát öltenek és feltöltődnek az adott időszak társadalmi helyzetének problémáival, de mindig túlmutatnak rajtuk.

Csak az ember nyilváníthatja ki, hogy lemond a hatalomról; az állatot korlátozza életműködése. Az érvényesíti az erejét a számára megszabott korlátok közt. Kérdés, vajon az emberi csoportok lemondhatnak-e a hatalomról. Elvben csak az lehet a válasz, hogy ez a lehetőség csak annyiban áll fenn, amennyiben a csoport egységesen, szabad akaratból elhatározza, hogy hatalmát kizárólag a hatalomról való lemondás paradox formá-

jában érvényesíti. Az ilyen csoport „egyház” a szó lényegi értelmében, vagyis olyan közösség, amelyet félreérthetetlenül és jellemzően a hatalomról való lemondást kifejező transzcendens normák határoznak meg. Az egyház, amely valóban az, aminek lényegében lennie kellene, olyan intézmény volna, amely túllép a társadalom és a létezés hatalmi struktúráján. Ez azt jelentené,

hogy felülkerekedik a hatalom ontológiáján.

(Fordította: Kada Júlia)

Ady Endre A nagy Cethalhoz

Óh, Istenünk, borzasztó Cethal,
Sorsunk mi lesz: ezer világnak?
Roppant hátadon táncolunk mi,
Óh, ne mozogj, síkos a hátad.

Csúszós a hátad, mellyel tartod
Lelkünket és a mindenséget
S én csak két rossz, táncoló lábat
S reszkető szívet adok néked.

Sok félelmemet vedd el értük,
Melyek velőimbe befűjnak.
Mutasd meg, hogy nem vagy keresztyén,
Nem vagy zsidó: rettentő Úr vagy.

Végy engem hátad közepére,
Hogy két gyöngye lábam megálljon,
Hogy a szívem ne verje mellem,
Hogy néha rám szálljon az álom.

Vagy dobj le egyszer s mindörökre,
Ne táncolj, lógj, ne tréfálg mindig.
Nem bírom s holt csillagaid már
Nyúgodt fényük arcomra hintik.

Karasszon István

Hatalom és erő

Nem tudom, mire asszociálhat a mai ember, ha e két szót hallja; attól tartok, inkább negatív érzéseket vált ki e két elvont fogalom – persze feltételezve, hogy ennek oka leginkább a hatalommal és az erővel való visszaélés, amelynek oly sok példáját láthatjuk manapság. Ugyanakkor a bibliaolvasó ember pozitív újszövetségi példákat is felidézhet magában; Jézus Krisztus úgy tanított, mint akinek hatalma van, nem úgy, mint az írástudók (Mk 1,22). Hallgatói csodálkoztak: „Honnan van ebben ez a bölcsesség és ez a csodaterő erő?” (Mt 13,54) Bár mindkét megnevezett helyen más görög szó jelzi Jézus Krisztus hatalmát (*exousia*, illetve *dünamisz*), körülbelül ugyanazt kell értenünk mindkét esetben: Jézus tanítása nem pusztá logikai gondolatmenet, nem is üres szócséplés volt, hanem olyan szó, amelynek hatása, tettekben mérhető következménye is volt. A Jelenések könyvének látomásában az angyalok így énekelnek: „Méltó a megöletett Bárány, hogy övé legyen az erő és a gazdagság, a bölcsesség és a hatalom, a tisztesség, a dicsőség és az áldás!” (Jel 5,11) Itt már több fogalmat láthatunk egymással párhuzamban, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy nem csupán a tettekészségre való tényleges alkalmasságról van szó, hanem arról a tiszteletadásról is, amellyel a Bárányt a környezetében állók illetik. Itt a hatalom kifejezésére a *dünamisz* és *iszkebüs* szavak szerepelnek; a vers súlypontja mégis az, hogy a Bárány méltó mind a számára adatott hatalomra, mind a neki járó tiszteletre. Vagyis a könyv szerzője tud arról, hogy a hatalommal lehet jól és rosszul is élni, s megjegyzi: a Bárány jól használja fel ezeket a képességeket, méltó tehát milderre.

Az Újszövetség is beszámol tehát a mai ember tapasztalatáról, miszerint a hatalom-

mal lehet élni és visszaélni is. A hatalom jó felhasználása érdekében adott esetben az erő alkalmazásáról is le kell tudni mondani. Nem ezt mondja-e Pál apostol is, amikor (dialektikusan) így szól magáról: „*mert amikor erőtlén vagyok, akkor vagyok erős*” (2Kor 12,10)? A logikai ellentmondás ellenére világos Pál üzenete: az evangélium szolgálata végzőinek minden gyengesége és szenvedése ellenére is halad előre! A legszebben talán mégis Jézus példázata mutatja meg ezt a dialektikát Lukács evangéliumában (15,11–24). A tékozló fiú apja hiába úr, és hiába gazdag: nem használhatja egyik előnyét sem. Nem tarthatja vissza erővel fiát, ha az menni akar, s nem tagadhatja meg az örökséget sem, hogy megvédje vagyona egy részét az elherdálástól. Teljességgel ki kell szolgáltatnia mindent – csak így van esély arra, hogy a tékozló fiú aztán visszajöjjön az atyai házhoz, s bűnvallást tegyen. Az atya ereje ekkor is látható, sőt ekkor látható igazán: fia visszafogadásában láthatjuk meg győzelmét, s az ünnepségen világos lesz, hogy maradék vagyona is óriási. A hatalom és erő ugyan fizikailag mérhető tényezők, helyes alkalmazásukban azonban mérlegelés, dialektika érvényesül.

Az alábbiakban inkább az Ószövetség felé fordulunk, bár talán mindenki számára világos, hogy az Ószövetséghez is az Újszövetség felől közelítünk. A hatalmat leíró számtalan héber kifejezés közül az annak képi ábrázolására alkalmas, szimbolikus szavak a legérdekesebbek. Ezek között is feltűnő a szarv (*qeren*) szó használata: valakinek a szarvát felemelni annyit tesz, felmagasztalni – így olvassuk például a Zsolt 75,11 versben. Az új fordítású Biblia már el is hagyta a *szarv* szót, s helyesen fordítja a képes beszédet: „*az igazakat felmagasztalom*”. Hasonló módon érdekes a kéz (*jád*) szó használata, amely több előljárószóval együtt is (akár Istenre, akár emberre vonatkozóan) a hatalmat fejezi ki. Az Újszövetségben Mária éne-

két (a „Magnificat”-ot, Lk 1,46–55) egészen biztosan héber, esetleg arám eredetiből fordították görögre. Az 51. vers kissé anakronisztikusan így fogalmaz: „*Hatalmas dolgot cselekedett karjával*” – hiszen Erzsébet és Mária áldott állapotba kerülése nem olyan dolog, amit kar által végzett volna el Isten; „hatalmával” a helyes fordítás. Persze, ezzel nem a bibliafordítást kritizálom, hiszen a szöveg számunkra görögül maradt fenn, s ha a görögöknek jó volt így, akkor bizonyosan nekünk is jónak kell lennie. Azért szívesen megkérdezném, mondjuk Cicerót, hogy ő hogyan viszonyulna a latin fordításhoz: „*Fecit potentiam in brachio suo*” – ami nyilván szó szerinti fordítás, de latinul nemcsak helytelen, hanem talán érthetetlen is. Egészen biztosan arról van itt szó, hogy ami embernél lehetetlen, az Istennél lehetséges; az ő hatalma sokkal nagyobb, mint a miénk.

Természetesen a héber Biblia konkrét szavakat is használ az erő és hatalom kifejezésére. A szinonimák felsorolása talán nem annyira sokatmondó, de említsünk meg néhányat: az *'amac*, a *gábar*, a *bázaq* vagy *qásá* ige mind ide tartozik; legérdekesebb talán a ritkán használatos *'ús* ige: ebből származik ugyanis az *'ús* 'férfi' főnév. Ezek közül azért emelek ki egyet, mert a bibliai héber az általános sémi nyelvhasználatot tükrözi. A szó fontosságát az is mutatja, hogy a névadásban is gyakorta használt az *'ázaq* (gyökér): Uzzi, Uzzijá(hú), Uzziél, Azazjá(hú), Azizá, Jaaziél. Hogy ilyen szívesen kapcsolják össze ezt a fogalmat egy istennévvel (az *-él*, a *-já*, valamint a *-jáhu* végződés mind Istenre utal: ún. teofór nevekről van szó), jelezheti azt is, hogy nem egyszerűen erőről van szó, hanem valamilyen emberfölötti hatalom is benne rejlik az *'ázaq* ige jelentésében. Ettől függetlenül az *'óq* 'erő' szó köznapi értelemben is használható, mint azt a 2Sám 6,14-ben látjuk: Dávid teljes erőből táncol a szent láda előtt, amikor a kegytárgyat Jeru-

zsálembe viteti. Még köznapibb Jób 41,14 szóhasználata, miszerint a krokodil nyaka erős („*Nyakában erő lakik*”). Nem csak élőlénynek lehet azonban ereje: Ámósz könyve (3,11) arról beszél, hogy Samáriát megfosztják hatalmától – ott szintén az *'óq* szó fordul elő. Ugyanakkor elvont fogalmakra is vonatkozhat az *'ázaq* gyökér: híres és sokat idézett passzus az Énekek énekében a 8. fejezet 6. verse. Itt arról olvasunk, hogy a szerelem olyan erős (*'azqá*), mint a halál.

Az általános szóhasználat mellett mindazáltal találhatunk elgondolkodtató fordulatokat is. A Zsolt 29,1 például már régóta foglalkoztatja az írásmagyarázókat: „*Magasztaljátok az Urat, ti mennyei lények, magasztaljátok az ÚR dicsőségét és hatalmát!*” Persze, itt több magyarázatra szoruló elem is van: kik például azok a mennyei lények? Nem csorbul-e az izraeli monoteizmus, ha elfogadjuk, hogy más transzcendens lények is léteznek Isten mellett? Anélkül, hogy minden kérdést megoldanánk, most csupán arra utalunk, hogy itt hasonló lehet a jelentése a *batalom* és *dicsőség* szavaknak, mint a Jel 5,11-ben: az Isten körül állók úgy dicsőítik őt, hogy neki tulajdonítják a dicsőséget és erőt. Az értelmezést kiegészíti, ha nem mennyei lények, hanem emberek dicsőítik Istent: az *'ozqí wezimrát jáb* kifejezés többször is előfordul („*Erőm és énekem az Úr*”). Ez így önmagában talán nehezen érthető, de például a Zsolt 118,14 szépen magyarázza az előző sort is: „*megszabadított engem*”. A vers tehát nemcsak dicséri Istent, nemcsak neki tulajdonítja a hatalmat, és nemcsak neki ajánlja énekét – hanem ennek okát is megnevezi: Isten szabadításából következik mindez.

Lehet, hogy most jutottunk el a hatalom pozitív értelmezéséhez vezető úthoz. Az erő, a hatalom, amelyről az ószövetségi dicsőítő zsoltárok beszélnek, vitán felül álló módon elvont fogalom, ugyanakkor mindig áll mögötte valamilyen konkrétum is. A főnevek (az *'óq* és párhuzamai) megneve-

zik azt a hatalmas eseményt, amely Isten dicsőítésére és hatalmának elismerésére indította a hívót. Az egyik ilyen esemény lehet a teremtés, erre utal több passzus mellett a Zsolt 74,13: „*Te szorítottad vissza erőddel a tengert*”. Talán ez a fordítás kevésbé teszi látványossá, hogy az ókori Kelet szokásos teremtésmítoszáinak nyelvezetét idézi ez a vers. Isten a teremtés által mutatta meg hatalmát, s ezért méltán hangzik föl a dicséret a teremtmények ajkán. A másik ilyen nagy esemény (vagy inkább eseménysor) Isten szabadítása, ahogy azt már a Zsolt 118,14 is mutatta. A szabadítás sokfajta lehet, egy esemény mégis kiemelkedik a többi közül: az egyiptomi szabadítás mindvégig megmaradt Izrael központi teológiai mondanivalójának, erről énekel a 2Móz 15,2 is – s nyilván ezt a szabadítást idézi a fenti zsoltárvers is. Isten szabadítását azonban az egyén többször, többféleképpen is megtapasztalta a századok során, ezért Isten hatalmát más nagy tettek okán is dicsérték Izraelben. Hosszasan sorolhatnánk azokat a személyeket és eseményeket, akik és amelyek például

szolgálhatnak. A 28. zsoltár szerzőjét emeljük ki ezek közül: „*Erőm és pajzsom az Úr, benne bízok szívem. Ő megsegített, ezért vidám a szívem, és énekelve adok neki hálaát. Az Úr az ő népének erőssége, felkentjének megsegítő ereje.*” (Zsolt 28,7–8) Az ‘*ő*’ szó illusztrációjaként itt szerepel a pajzs és a segítség fogalma, s a zsoltár összefüggése nyilván tartalmazza, hogy egy hatalmas tett szolgál az istendicséret alapjául. Érdekességként még hozzáfűzhetjük, hogy a 8. vers már nem csak az egyénre, hanem az egész népre kiterjeszti a reménységet – és a „felkent” szó azt sugallja, hogy a messiási várakozások is Isten erejével, megsegítő hatalmával függtek össze. Ez a nyelvészeti áttekintés a hatalom fogalmának összefüggő, teológiailag átgondolt használatát igazolta.

A mai olvasó azt sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy ez a teológiai szóhasználat jelentős módon eltér a szokásos európai szóhasználatától. Igaz ugyan, hogy a politikai önkény, az emberi gyarlóság nem ismeretlen az ószövetségi ember számára sem – nem szépíti a tényeket a történetmesélő akkor, amikor Dávid erővel elveszi Uriás feleségét (2Sám 11), vagy amikor Ezékiás király kincseivel büszkélkedik (2Kir 20,12kk = Ézs 39,1kk). Amikor azonban az „erő és dicsőség” teológiai koncepcióját látjuk kibontakozni, akkor az Ószövetség mindezt zárójelbe teszi: ennek itt nincs helye! Az erő és hatalom mindig Isten embert mentő és javát szolgáló voltát hangsúlyozza, és sohasem demonstráció, a gyengébb térdre kényszerítése. Ellenkezőleg: ha az ember mégis az utóbbi módon cselekszik, Isten csak nevet rajta (Zsolt 2,4). Míg mi erőnket és hatalmunkat szívesen használjuk fel saját javunkra (nemcsak az egyén, hanem a társadalom is!), addig a bibliai szóhasználat szinte provokálja a mai embert: Pál apostol dialektikus megfogalmazásában talán éppen akkor válik nyilvánvalóvá egy ember, egy társada-

lom, egy nép, sőt egy egész kontinens ereje is, ha azt soha nem önmaga hasznára fordítja, hanem inkább egy közösség szolgálatába állítja. Hívó embernek ez könnyebben megy: Isten dicsőségét, s nem a maga előmenetelét munkálja, hiszen már Jézus Krisztus él benne. Vajon mi akadályoz meg bennünket abban, hogy az erő és hatalom teológiai koncepcióját széles körben érthetővé tegyük, és szekuláris tanulságát levonva a mai életben alkalmazzuk?

Ady Endre

Istenhez hanyatló árnyék

(„Mint az árnyék, mikor elhanyatlík, el kell mennem, és ide s tova bányattatom, mint a sáska.” Zsoltárok könyve 109.)

Akaratomból is kihullasz,
Én akart, vágyott Istenem,
Már magamat sem ismerem
S Hozzád beszélni rontás fullaszt.

Üldöztetésimben kellettél
S kerestelek bús-szilajon
S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

Szent Képzelés, örök hit-balzsam,
Ki léetlenül is leglevőbb,
Meghajlok szent Szined előtt
S akarom, hogy hited akarjam.

Megüzeték s nem nyugszom addig,
Míg hitedet meg nem nyerem,
Mert kockán van az életem,
Mint árnyék, mikor elhanyatlík.

S hanyattatom, miként a sáska,
Mert csak Tenéked van erőd
S mert nem láttam régen előbb:
Nem szabad hinni senki másba.

Komoróczy Géza

Történelem a történetben

A Bírák könyvének 10–12. fejezetéről¹

*Ajánlom Tatar Györgynek,
baráti szeretettel*

Azzal kell kezdenem, bár talán fölösleges is külön beszélni róla, hogy előadásom címében a *történet* nem más, mint *elbeszélés*, *story*, *saga*, mintha azt mondanám: *History in the story*, vagy még egyértelműbben: *Geschichte in der Erzählung*. A héber Biblia most tárgyul választott szakaszát ugyanis elbeszélésnek tartom, irodalmi szövegnek, és kétlem, hogy ilyenként egészében nagyobb volna a valóságtartalma, mint a Bírák könyvében utána következő Sámson-történetnek vagy mondjuk, az Íliásznak. A probléma tehát – csontig lebontva – abban áll, hogy mit tud kezdeni a történetírás egy jellegzetesen irodalmi szöveggel, mit mutat meg egy régi elbeszélés az elbeszél korról, mi marad fenn a szűrőn, amely átengedi a történet elbeszélő mozzanatait, a folklórból, mitológiából, irodalomból egyetemesen ismert, nem specifikusan történeti elemeket.

A következőkben ismertnek teszem fel Jiftah² (a magyar nyelvahagyományban, a görög és latin fordítások nyomán: Jefta vagy Jeffe) bibliai történetét (Bírák könyve, 10,6–12,7; szorosabban csak 11,1-től). A Bírák könyve, melyben ez a történet ol-

¹ Az írás kissé rövidített változata a Tatar György tiszteletére rendezett konferencián 2013. február 7-én az ELTÉ-n elhangzott előadásnak.

² Komoróczy Géza tanulmányában a héber nevek magyar helyesírás szerinti átírását használja, ezt a formát mi is megtartjuk a közlésben.

vasható, teológiai szkémára épül: a nép hűtlen lett istenéhez – büntetésül ellenségei megtámadják, legyőzik – bűnvallást tesz – JHVH megszabadítja. Az isteni szabadítást elvégző személyek a bírúk vagy bírók (*sofét*), katonai vezetők vagy magányos hősök, köztük egy asszony is. Rangjuk, minősítésük más-más, de a narratív keret szerint karizmatikus vezetők. A bírók történeteinek egymáshoz nincs közük, csak az említett, periodikusan ismétlődő bűn – büntetés – bűnvallás – megszabadítás szkéma fogja össze őket, erre vannak felfűzve. A Jiftah-történetet bevezető bűnszakasz is a Baálok, Astóret, illetve Arám (Szíria), Szidón, Moáb isteneinek tiszteletét rója fel: a környező térség kultuszainak átvételét, némi történelmi anakronizmussal (Arám ugyanis későbbi alakulat, mint Szidón, a Földközi-tengeri kikötő, vagy Moáb, a transzjordániai állam). Nem kétséges, hogy mindegyik történetet a hagyományból származik, és eredetileg önálló volt, azaz akármilyen mértékben átment is irodalmi feldolgozáson, szerkesztésen, akár többször, többféleképpen is: van régi, eredeti, folklorisztikus magja. Az önálló történetek minden esetben Izrael területének vagy a *12-törzs-szervezet*-nek csak egy részéhez kapcsolódnak. A hagyomány a régmúlt hőseinek emlékét tartotta fenn, történetüket a szerzők és szerkesztők hozzáigazították a könyv szkémájához.

A Jiftahhal foglalkozó elbeszélés befejező szakaszát, Gileád és Efraim konfliktusát, a Bírúk könyvétől eltérően, éppen ellenkező beállításban említi Hósea próféta (6,7–9). A kerettel és a keret meghatározta illesztőelemekkel a továbbiakban nem foglalkozom. Mindenekelőtt az elbeszélés nem specifikus, értsd: másutt, esetleg más irodalmakban is előforduló elemeit próbálom az imént említett szűrővel leválasztani. Ilyen elem a főhős karrierje. A legkisebb – itt történetesen a legalacsonyabb rangú – fiú felemelkedése a társadalmi hierarchia legma-

gasabb pozíciójába. Jiftah apja Gileád. Ez azonban nem személynév, hanem a térség neve, amelyben Jiftah él, magyarul: Jiftah apja *akárki*, azaz *senki*, nincs apai neve sem. Mintha ma azt mondanánk valakiről: „egy magyar”. Az anyja pedig szajha (*zóna*); bárhogyan értelmezzük a szót, biztosan nem méltóságnév. Jiftah, ha nem kitett gyermek volt is, de elűzött fiú. Apjának házasságában született testvérei, amint felnőttek, kizárták az öröklésből és elűzték, menekülnie kellett, Tob földjére (*tov*, „jó”). Később aztán Gileád „vénei”, amikor városukat Ammon fiai megtámadták, felkeresték Jiftahot a száműzetésben, hazahívták, megkínálták a vezér / (katonai) vezető (*kačin*) tisztséggel, ő azonban kialakulta magának az ennél magasabb és szilárdabb pozíciót, és Gileádban ő lett a fő (*rov*). Előttünk áll a legkisebb, a kítaszított fiú sikertörténete. A *fő-és-vezér* tisztséget az elbeszélésben Jiftah két lépésben nyerte el. Először megegyezett a „vé-

nek”-kel, s azok kinevezték, ez volt a közönségi – politikai – legitimáció, majd szakrális megerősítést kapott tisztségében: fogadalmat tett JHVH szentélyében, Mícában, hogy ha győzelmet szerez Ammon fölött, azt, aki a házából először kijön eléje, feláldozza. Procedurális párhuzamként elég utalni Saul hatalomra kerülésének történetére Sámuel első könyvében. Saul először, apjának elvesztett szamarai keresése közben, gyanútlanul, a számára addig ismeretlen Sámuel próféta kultikus lakomáján kitüntetett

ételadagot kap (9,22–24), ezt a motívumot legközelebről a *Mardu isten házassága* sumer mitológiai eposzból ismerjük. Majd Sámuel titokban a fejére csorgatott olajjal felkeni királlyá (9,26–10,1). S végül a népgyűlésen reá esik a többszörös sorsvetés (10,10–24); ez utóbbival párhuzamos történetben a nép egy hirtelen harci mozgósítás (feldarabolt szarvasmarhák szétküldése „Jisraél egész határába”) és a győzelem után rövid úton megteszi királlyá (11,15). Az ő első haditette is, mint Jiftahé, a Gileádot megtámadó Ammon fölötti győzelem volt. Egyik eset sem többszörös beiktatási szertartás: a legitimáció aspektusainak narratív kibontása. De nem specifikus elem a történet legismeretebb mozzanata sem: Jiftah fogadalma. Azt, amit a *fő-és-vezér* JHVH szentélyében megfogadott, valóra kell váltania. Micpában a leánya jött ki eléje a házából, tánc lépésekkel, dobon verve az ütemet.

Az apa és – a szövegben névtelenül hagyott – leányának története nagy vallástörténeti problémakörbe tartozik, s ez az emberáldozat. Mitológiai párhuzamokkal összevetve azonban az értelmezés más síkra terelhető át. Az *Akéda*, Izsák feláldozásának története egyáltalán nem az emberáldozatról szól: éppen ellenkezőleg, az emberáldozat tilalmának mitologikus megerősítése. Mint ahogyan a görög mitológiában az áldozatra kiszemelt Iphigeneia is megmenekült. A párhuzamokat könnyen szaporíthatjuk, Frazer vagy az ifjabb Gaster kedvelt témája volt; e történetek rendre elutasítják a barbár emberáldozatot, s éppen a barbár kultikus szokással szemben hirdetik, hogy *nincs* emberáldozat. A Bírák könyve azt írja, hogy Jiftah „teljesítette a fogadalmát” (*néder*). S rögtön ezután azt, hogy törvény lett Izraelben: a leányok évről évre elmennek, hogy – szabadon fordítva – megtartsák a gileádi Jiftah leányának ünnepét; az egyszerűségében is homályos értelmű héber szót (*le-tannot*) szokás (a Bírák könyve 5,1 alapján) úgy is fordítani, hogy

„megénekeljék”, a Septuagintában: megsírássák (*thrénein*). Az epizód hangsúlyos része ez: a leányünnep, *rite de passage*, a felserdült leányok életszakasz-váltásának szertartása. A bibliai szöveg, ti. hogy (most szó szerint) „Jiftah megcsinálta a (leány-)nyal a fogadalmát, amelyet megfogadott”, kikerüli a rítus, az égőáldozat (*ola / holokauszton*) direkt említését, amelyről pedig előzetesen, a fogadalomban, szó volt. Jiftah leánya nem más, mint egy gileádi Iphigeneia. Az elbeszélés azzal, hogy a fogadalom által megkívánt végkifejletet homályos, eufemisztikus formulába burkolja, hangsúlyozza Jiftah legitimációjának érvényét, az áldozat helyére azonban az ünnepet állítja. Tisztában vagyok azzal, hogy ez a gondolatmenet nem bizonyítás, legfeljebb értelmezés, de emlékeztetek arra a jelenetre, amelyben Lában utoléri és felelősségre vonja a feleségeivel és juhaival megszökött Jákobot: Jákob kijelenti, hogy akinél apósa megtalálja az istenszobrocskákat (*teráfim*), „*ne maradjon életben*” (Gen 31,32) – de Ráhel, mint ismeretes, nem bukott le. Eddig a folklór, az irodalmi szerkesztés.

Mi maradt meg a történetből olyasmiről, aminek történeti értéket tulajdoníthatunk? Nagyon is sok. A bibliai történetírás szinte egyöntetűen történelemnek tekinti Ammon megerősödését Transzjordánia déli térségében, valamint azt is, hogy terjeszkedése észak felé, a Jabbokon túl, sikertelen volt. Az a hadjárat, amelyet Jiftah története leír, Gileád ostroma, egy ilyen terjeszkedési kísérlet volt. Hasonlóról olvasunk Sámuel első könyvében Saul idejéből. Nem zárható ki még az sem, hogy későbbi feszültségek vannak visszavetítve – rávetítve – Jiftahra.

De megpróbálhatunk továbblépni az eseménytörténettől. A helyszín Gileád, Transzjordánia északi része, a Jordánon „túl” (*be-’éver hajárdén*), a folyó bal partján és innen keletebbre, a mai Jordánia északnyugati része. Legszűkebb értelemben a Jabbok (Zarka) egyik bal oldali mellékfolyójánál álló hegy, Har-Gileád, tágabban a Jabboktól délre eső terület, idővel pedig Transzjordánia északi része is, délre Básántól, a Jabbok mindkét partja, a Dzsebel Adzslún. Ott volt Tisbe is, ahonnan Illés próféta származott. Gileád territorialis név, nem törzsi; a térség nem tartozott a *12-törzs-szervezet*-hez. Akármikor keletkezett is az elbeszélés, annyi leoszűrhető belőle, illetve általánosabban, ebből a történetből is, hogy szilárdan élt egy hagyomány, de mondhatjuk, a tudata annak, hogy Izrael etnogenezisében az i. e. 2. évezred végén szerepet játszott a transzjordániai térség populációja. Nem a Dávid-hagyományhoz tartozó Nagy-Izraelről van szó, de nem is Izrael mai (1947-es vagy 1967-es) határaihoz szabott alaptalan történelmi redukcionizmusról, hanem Dél-Kánaánról, a Hérodotosz óta Palesztinának nevezett egész területről. Ez észak-déli irányban a Karmeltől Ailáig (Eilat / Akabai-öböl) terjedt, nyugat-keleti irányban a Földközi-tengertől a Jordánon túl, a keleti sivatagig, itt pontos határ nélkül. Palesztina keleti részére, Transzjordániára csak későn terjeszke-

dett ki a *12-törzs-szervezet*, de ez a térség is része volt az i. e. 2. évezred végén kialakuló történeti Izraelnek. Említeni kell, hogy a 2. évezred végén az Efraim-hegyvidéken, de Transzjordániában is, az ásatási leletanyagban megfogható egy olyan letelepült populáció nyoma, amely mellőzte a sertéstartást. Izrael, a zsidó nép történelmi kronológiájának egyik talpköve Merneptah fáraó (i. e. 1213–1204) verses győzelmi felirata, a méltán híres „Izrael-sztélé”, amely a fáraót különösen mint a líbiaiak legyőzőjét magasztalja. A béke jellemzésének leírásában, a felirat zárószakaszában, a legyőzött, elpusztított, földre boruló és békét kérő elő-ázsiai országok (Tehenu, „Hatti”, Kinaana / Kánaán, Haru / Szíria) és városok (Askalon, Gezer, Janoam) sorában felbukkan a *Jisraél* törzs neve, nem az ország, hanem az ’ember / nép’ jelentésű determinatívummal. „Jisraél elpusztult, nincsen magja”. A *mag* jelentése: ’termés / gyümölcs’, ’leszármazott’, ’(gabona)szem’, illetve ’utód’ stb. A szót a történeti irodalom gyakran ’gabona’ értelemben veszi, például, magyarul éppen az *Ókori keleti történeti chrestomathia* (1965, 51. oldal): „nincs termése” (Kákonyi László). A két tőmondat párhuzamosságából (parallelizmus) azonban az következik, hogy itt az ’ivadék, leszármazott’ jelentésekkel van dolgunk. Az egyiptomi adat a közvetlenül i. e. 1200 előtti évekre vonatkozik. Akármilyen fontos is, valódi történeti szekvenciába nem – még mindig nem – tudjuk beállítani. Ha lemondunk arról, hogy a honfoglaló hagyományt és a *12-törzs-szervezet*-et elsődlegesnek tekintjük Izrael legrégebbi történetében, legalább egy feltevést megkockáztathatunk: a Merneptahnál szereplő *Jisraél* név a Dél-Kánaán / Palesztina térségében élő, részben letelepült, falusi, részben pedig vándorló, állattartó népesség kisebb-nagyobb törzseinek, klánjainak összefoglaló elnevezése lehetett, nyilván ún. „belső név”, amelyet az egyiptomi ír-

nokok átvettek. Jákobnak, az ősatyának is *Jiszraél* az istenséggel (Elohim) való viaskodásban elnyert neve (Gen 32,29): ez a magasabb rendű – szociológiailag: magasabb szintű – név. Az Izrael névhez képest a Bibliából ismert törzsi egységek, törzsi nevek másodlagosan alakulhattak ki, némely közülük biztosan területnévből, territoriális alapon, a területiség átalakulásával törzsiséggé; ilyen törzs mindenekelőtt Efraim, Júda és Binjamin. Gileád a 12–11. században betartozott Izraelbe, de a gyéren lakott terület lakossága nem alakult külön törzssé, a Gileád név nem lett törzsnévvé, a területre ciszjordániai törzsek (Efraim, Menasse) terjesztették ki szervezetüket, és lakossága eltűnt az új törzsi nevek alatt. Az alkalmi katonai szövetségekbe tömörülő és közös kultuszt – közös kultuszhelyet kiépítő dél-kánaáni / palesztinai populáció territoriális alapon törzsekké alakulása kitölthette az i. e. 12. századot, a 11. század nagyobb részét. Gileád, fűben dús völgyeivel, kedvelt hely lehetett a Kelet felől Dél-Kánaán- / Palesztinába betelepülő vagy legelőváltó állattartók számára. Erre a példa Jákob elszakadása apósától, Lábántól. A bibliai történetben Jákob éppen Gileádban, Gileád hegyénél, már bent a térségben kötötte meg az egyezséget Lábánnal, aki üldözte, és a sivatag felől érkezett. Ez az egyezés szabályozta nyájaik legeltetésének földrajzi határait (Gen 31,52).

A Bírák könyvében az Izrael név alatt folytatott hadjáratok jellemzője, hogy csak kis számú törzsi csoportok vesznek részt benne. Efraim is reklamált Jiftahnál, hogy miért nem hívta meg őket az Ammon elleni hadjáratához. A könyv történetei ebben a tekintetben az i. e. 11. század viszonyait jelzik: a territoriális és nemzeti egységek részleges, laza kapcsolatait. Efraim mellőzöttségi komplexusa az elbeszélésben súlyos konfliktushoz vezet: átkelnek a Jordánon, és harcolnak Gileád ellen, Jiftah kénytelen öröket

állítani a gázlókhoz, s ezek lemészárolnak mindenkit, aki efraimi kiejtéssel beszél. A *sibbolet* / *sziibbolet* szó nyelvészeti terminussá vált a Biblián kívül is, maga a történet folklorisztikus, de annyiban történelmi hitele van, hogy jelzi azt a folyamatot, amelyben a Jordán nyugati partján megerősödött territoriális-törzsi alakulatok kezdik kiterjeszteni hatalmukat Transzjordániára. Mellesleg jelez egyfajta nyelvi tudatosságot is, a nyelvhasználat különbségeinek számontartását. Az elbeszélésben nagy teret elfoglaló különös betét a honfoglalási tradíció, az exodus népének felvonulása a Jordánon való átkelés előtt, Transzjordánia területén, messze északra, távolabb, mint ahová a szövegek az átkelést helyezik. Bár a történetben a megnevezett ellenség Ammon, az elbeszélés szerint Jiftah egykor Edom és Moáb királyával tárgyal. Eseménytörténeti értelemben ez a tárgyalás nem tekinthető történetinek, de való igaz, hogy az i. e. 2. évezred végén Moáb és Edom jobban körülrajzolható politikai alakulatok voltak, mint „Ammon fiai”. A tárgyalás leírása azonban diplomácia-történeti tekintetben jól értelmezhető és pontos: a kétszeri követségküldés, a felek által hangoztatott érvek ugyanazt a mintát követik, mint amelyet Szín-ahhé-eribáról Jesajánál (36,2 skk.; 37,9 skk.), illetve a Királyok könyvében (2Kir. 18,12 skk.) és ékírásos szövegben egyaránt ismerünk.

Van azonban egy mozzanat Jiftah és Moáb tárgyalásainak leírásában, amely különleges figyelmet érdemel. A szöveg a kultusz archaikus állapotát ábrázolja, ez világos már abból, hogy JHVH szentélyéről beszél Micpában. Moábbal szemben azzal érvel Jiftah követsége, hogy mindkettőnek az ő istene adta az országát, Moábnak Kemos, Izraelnek JHVH. Nehéz volna ezt másképpen értelmezni, mint hogy a szöveg mögött álló archaikus hagyományban Kemos ugyanolyan valóságos isten volt, mint JHVH. Ez abszolúte összeférhetetlen a monoteista teo-

lógiaival, az 1. évezredben nem találták volna ki, még pusztán irodalmilag sem, nyilvánvalóan egy korábbi – nagyon régi – állapot rekvizituma, azaz történeti emlék.

Jiftah alakjáról életrajzi értelemben nagyon nehéz volna beszélni; de vajon élt-e Akhilleusz? Mégis, Jiftah mint típus nagyon is eleven. Az i. e. 14. század, az amárnai levelek óta ismerünk hozzá hasonló politikai figurákat a kánaáni, palesztinai térségből. Mit tudhatunk Jiftahról, az elbeszélés hősről? A Jiftah a kevés számú imperfec-tum-nevek közé tartozik, ezek általában igen régiek (a hagyomány mélyrétegéből való): Jichak, Jaakov, Jozsef. A Bírák könyvéből is: Jáir. Van köztük olyan is, amelyhez nomen csatlakozik, mondatnévvé egészül ki, ilyen mindjárt a Jiszra-Él. Egy Amárna-levéiben: Japtih-Adda. Elvben lehet, hogy az egytagú nevek is teoforikusak, vagyis Isten nevét magukba foglalók voltak, csak lerövidültek a használatban. Jiftah-Jáhu és hasonlóan azonban elképzelhetetlenek. Jiftah nem jahvista név: archaikus, biztosnak tekinthető, hogy a hagyomány tartotta fenn. Merem mondani, ugyanaz a hagyomány, amely az említett többit. Az elbeszélés szerint Jiftahot apjának fiai – a legitím örökösök – kitagadták örökségéből, s ő menekülni kényszerült, északra, túl a Jabbokon, a Jarmúk térségén, Gileádból nézve a senki földjére. Itt álljunk meg egy pillanatra,

hogy megállapítsuk: a családhoz tartozással jár az örökség, nyilvánvalóan az ingatlan tulajdon és a lakhatás joga. Jiftah Tób földjén maga köré gyűjtötte az – így mondja a szöveg szó szerint – „üres / hitvány férfiakat”, és azok „vele együtt mentek ki” – na hova? Dávid fiatal-felnőtt korának történeteiből tudjuk: harcolni, zsarolni, védelmi pénzt behajtani (vö. 1Sám 25). Dávid egy időben még a filiszteusok zsoldjába is beállt (1Sám 27). Jiftah szabadcsapata olyan erőt képviselt, olyan hírnévre tett szert, hogy amikor Ammon megtámadta Gileádot, a vének felkeresték Jiftahot, és felkérték, legyen a vezetőjük (*kačin*) az „Ammon fiai” elleni harcban. Jiftah, akit korábban megfosztottak örökségétől, azaz polgári jogaitól, visszakérdezett: ha korábban megvetették és elűzték, most, amikor bajban vannak, miért hívják vissza. „Éppen ezért” (*la-kebén*) – felelték neki prompt a vének, és már nemcsak a vezérséget (*kačin*) ígérték oda, hanem azt is, hogy Jiftah a fejük (*ros*) lesz. Ezt esküvel ígérték meg, Jiftah elfogadta, velük ment, és ő lett egész Gileád feje és a (katonai) vezető. Jiftah egyfajta *condottiere* volt – a típus szerepeltetése történetinek tekinthető. Ilyen alakot nem egyet ismerünk a korból. Az i. e. 2. évezred második felében, utolsó harmadában, utolsó két évszázadában, a nagyhatalmak: Egyiptom, Hatti, távolabbról Asszíria között, Szíriában, a tengerparton, ahol éppen egy kicsit meglazult a birodalmi kötelék, s majd a hettita uralom széthullása után, a hatalmi résekben rendszerint fel-fel-tűnt egy *senki*, hogy más *üres emberek*-kel, saját városában vagy más város szolgálatában, megszerezze a hatalmat, és sikere abban állt, hogy egy vagy két nemzedéknyi időre önálló kisállamot tudott szervezni. Az első ilyen személy az alalahi Idrimi volt, de ismerjük Abdi-Asirtát, Azirut, ilyenek lehetnek Karkhemis hettita alkirályai, akik szép lassan önállósították magukat, hogy majd a hatalmuk alatt álló szíriai városok is lesza-

kadjanak a fővárostól. Ebbe a sorba tartozik Jiftah, és ilyen *condottiere* volt maga Dávid is. Megjegyzendő, valamennyi említett személy közül Dávid volt a legsikeresebb, jöllehet csak két-nemzedéknyi államot tudott létrehozni az i. e. 11–10. század fordulóján; de nyomában fennmaradt mind Júda, mind – három évezredes távlatban – Izrael.

Ady Endre Az Isten balján

Az Isten van valamiként:
Minden Gondolatnak alján.
S mindig neki harangozunk
S óh jaj, én ott ülök a balján.

Az isten könyörület,
Sokáig látatlan és néma,
Csak a szivünkbe ver bele
Mázsás harangnyelvekkel néha.

Az Isten nem jön ám felénk,
Hogy bajainkban segítsen:
Az Isten: az Én és a kín,
A terv s a csók, minden az Isten.

Az Isten hatalmas nagy úr,
Sötétség és világosság,
Rettenetes, zsarnok lakó:
Lelkünkbe ezredévek hozták.

Az Isten az egyszerűség.
Unja a túlságos jókat,
Unja a nyugtalanokat
S a sokszerű, nagy álmodókat.

Az Isten engem nem szeret,
Mert én sokáig kerestem,
Még meg se leltem s akkor is
Kötődtem vele s versenyeztem.

Az Isten van valamiként,
Minden Gondolatnak alján.
Mindig neki harangozunk
S óh jaj, én ott ülök a balján.

Csányi Vilmos

A hatalom természete

A csoportban élő állatok viselkedésével foglalkozó etológia a hatalom fogalmát nem használja, noha az erőforrások elosztásának problémája ezeknél a fajoknál már az evolúció korai szakaszában megjelenik. Olyan viselkedési formák fejlődtek ki, amelyek az elosztásra fordított energia mennyiségét hosszabb távon minimalizálják a csoport egésze számára. Az elosztást közvetlenül szabályozó viselkedési eszköz az agresszió és a rangsor. Az agresszív aktussal egy egyed mindig valamelyik fajtársát igyekszik valamilyen módon eltávolítani az adott erőforrás, táplálék, víz, lakótér, nőstény közeléből. Csoportban élő állatoknál megjelenik a rangsor, amely kisebb csoportoknál a páros konfliktusok győztesének sorba rendezéséből adódik, nagyobb csoportoknál azonban bonyolultabb, hálózatos rangsorok is kialakulhatnak. Az agresszió és a rangsor biztosítja, hogy az erőforrások elosztása az adott faj esetében minimális energiabefektetéssel történjen. Az agresszió energiagényes, de az elosztás során az egyedek a kialakult rangsor alapján agresszió, verekedés nélkül jutnak az erőforrásokhoz, mert a rangosabbaknak ellenállás nélkül utat engednek a rangsor érvényességi ideje alatt. Ha – a fajra jellemző élettani okok miatt – a rangsor érvényessége lejár, újabb agresszióval új rangsor alakulhat ki.

Az emberi evolúcióban különös ember-specifikus biológiai tulajdonságok jelentek meg, amelyek megváltoztatták az agresszió és a rangsor természetét és funkcióját, és ez a *hatalom* kulturális konstrukciójához vezetett.

A viselkedésevolúcióban a döntő, emberspecifikus változás az állati csoportok közösséggé alakulásában fejeződik ki. Az emberi közösségekben az erőforrások elosztá-

sát a szabályok és a rangsor emberspecifikus formái szabályozzák, amelyhez hasonlót az állatoknál nem találunk. Jól működő természetes közösségekben, amelyeknek létszáma különböző becslések szerint 30–120 fő között alakulhat, a közösségeken belüli fizikai agresszió a rokon emberszabású majmokhoz, de más emlősökhöz képest is rendkívüli mértékben lecsökken. Ugyancsak megváltozik a rangsor szerkezete és kialakításának mechanizmusa is. Az emberben az evolúció során kialakult a szabálykövetés képessége. A közösségek kimondatlan-kimondott, írott vagy más formában kommunikált szabályokat konstruálnak, amelyeknek tagjaik engedelmeskednek, általában nagy hatásfokkal. A legjellemzőbb változás az, hogy a rangsor egyes pozícióiba nemcsak személyek, hanem szabályok is kerülhetnek. A közösség tagjai a rangsor megfelelő pozícióiban elhelyezkedő szabályoknak éppúgy engedelmeskednek, mintha a szabályokban foglalt utasítások domináns személyektől származnának. A személyeket és szabályokat vegyesen tartalmazó rangsor

tette lehetővé a természetes méretű csoportokhoz képest elképesztően nagy létszámmal működő társadalmak kialakulását.

A szabálykövető tulajdonság és a vegyes rangsor azonnali következménye, hogy az erőforrások elosztása a közösségen belül többé már nem brutális fizikai agresszió segítségével történik, mint az állatoknál.

A korai közösségek szabályok segítségével oldják meg az elosztás problémáját. Perui, paraguayi indián közösségekről leírták, hogy az egyének által gyűjtött táplálék, a gyümölcsök, bogyók, gombák elsősorban az egyént, illetve szűkebb családját illetik. A vadászott préda húsát viszont mindig elosztják a családok között, és sohasem az osztja, aki a vadat elejtette. Az elosztásnál a családok mérete a döntő szempont, és nem számít, hogy egy-egy család vadászai milyen eredményességgel működnek.

Abban, aki a húst osztja, talán fellelhetjük a protohatalom képviselőjét. A vadhús nem porciózható pontosan egyenlő részekre, vannak jobb és kevésbé jobb részei. Az osztó választja meg, hogy ezeket a részeket hogyan párosítja, és kinek adja. Az osztónak hatalma van az elosztás felett. Ugyanakkor az osztót választják, tehát ő a közösség képviselője, hatalma a közösségtől ered, és ha tevékenysége nem nyeri el tetszésüket, többet nem oszthat. A közösségnek van egy igazságossági konstrukciója az elosztáshoz. Ezt a konstrukciót kell az osztónak működtetnie. Ha jól szerepel, státusza megemelkedik, többször lehet majd osztó, ha rosszul oszt, lecsúszik a rangsorban.

A hatalom eme protoformája már világosan mutatja a hatalomnak mint társadalmi konstrukciónak a jellegzetességeit. Az állati csoport alfája élettani erőnlétét érvényesíti agressziójával, és nem képviseli sem a csoportját, sem valamiféle csoportkonstrukciót. A közösség tagjai is rangsorolhatók, pozíciójuk kialakulásában szerepet játszanak az élettani tulajdonságok is, de már

nem egyedülállóan és nem kizárólag a fizikai erő szintjén, az intelligens, a jó kommunikációs képességű, a társas kapcsolatokat kialakítani és ápolni képes személy előbbre kerülhet a rangsorban, mint a nyers erő megtestesítője. A leglényegesebb viszont az, hogy a közösségben nem egyedül a rangsor szabja meg az osztó tevékenységét, hanem a közösség igazságfelfogása, azok a tradíciók, amelyek generációk során alakultak ki. Az igazságfelfogásban a közösségek nagyon különbözhetnek. Lehetnek egalitáriánusok, lehetnek meritokraták, lehetnek az elesetteket, a gyengéket pártolók. Sokféle változata lehet az igazságnak még ezen a primitív szinten is. Az osztó hatalma az igazságot, a közösség igazságát szolgálja. Konstruktívában az igazság koncepciója mellett a hatalom eredetének mítosza is megjelenik. Mindkettő része a közösség által elfogadott hiedelemrendszernek.

A közösségen belüli viszony mellett fontos a közösségek közötti viszony alakulása is. Ez eleve két szinten, a közösség és az egyén szintjén jelentkezik. A közösségek közötti agresszió motivációs rendszere nem csökkent olyan mértékben, mint a közösségen belüli agresszióé. Közösségeket, még ha tagjaik között a kötődés nem túlságosan erős is, könnyű egymás ellen hangolni, és agressziót, háborút kiváltani. Az agresszió azonban csak az egyik lehetőség, a másik a szövetségek kialakulása. A szövetség is rendszerszervező erő, de nem kell hozzá közös hiedelem, minimális a közös akciók szükségessége, és esetenként maga a szövetség is elegendő közös konstrukciónak. Nem jelenik meg a hűség, sokkal fontosabbak az érdekek, és természetesen szerepet játszanak a szövetségekötést kialakító szabályok is.

Az emberi kultúrák sikeressége túlnőtt a kis létszámú közösségeken, és már több tízezer évvel ezelőtt megjelentek a letelepedett törzsek, majd kialakultak a nagy létszá-

mú összetett társadalmak. Ezek szerkezete éppúgy az emberi természet biológiai korlátaival történő kölcsönhatásban alakult ki, mint a korai közösségeké. A nagyobb létszámú társadalmi közösségek számos kisebb egységre, egymást átfedő vagy egymásba fészkesen illeszkedő csoportokra oszlanak. A társadalmon belüli csoportok szocializációja sokkal gyengébb, mint a korai közösségeké, már csak azért is, mert mindenki több, esetenként sok különböző csoport tagja is lehet. A közös akciók, közös hiedelmek, közös konstrukciók kialakulásának sokkal kisebb az esélye, és hatásuk is gyengébb. Megnö vizont a szövetségek szerepe. A közös társadalmon belül olyan kisebb csoportok jelennek meg, amelyek egyrészt közösségeket formálnak, másrészt más, de velük hasonló érdekű közösségekkel szövetségeket alakíthatnak ki különböző célok elérésére. A középkori céhek, a

modern politikai pártok szövetségei például az ilyen formációknak. A közösséghez való tartozás és a szövetségben való részvétel vagy a szövetséggel együtt egy nagyobb átfogó közösséghez tartozás közötti különbségek egyre inkább elmosódnak, és ez hozza létre a modern társadalmak bonyolult belső viszonyait.

A legfontosabb talán, hogy megjelennek a hatalom új, modern konstrukciói, amelyek jóval komplexebbek. Bonyolultabb lesz az eredetmítosz. Az osztó már nem feltétlenül a közösségtől eredezteti funkcióját, hanem ősöktől, istenekről, később valamilyen ideológiából vagy bonyolult szabályrendszerek eredményéből – bár sokszor már a hatalom megszerzése is elegendő indokkal szolgálhat birtoklásához –, és már nem húst, hanem birtokot, gazdagságot, felügyelőbizottsági tagságot, megrendelést oszt. Tehát sokkal bonyolultabb lesz az „igazság” konstrukciója is, amelyet a hatalom szolgál.

Az emberi szocietas tehát mindig valamilyen hatalmi szerkezetben nyilvánul meg. Az erőforrások elosztását, bármilyen természetűek legyenek is azok, mindig a hatalmi viszonyok szabályozzák, de maga a hatalom is elosztható.

A hatalom igazságkonceptióinak reformját sokszor megkísérelték már, mindaddig sikertelenül. A végzett munka és a jövedelem szoros összefüggését, a javak majdnem egyenlő elosztását nagy, bukott kísérleteiben a kommunizmus erőszakkal valósította meg, és a hatalom elosztásában kimagasló egyenlőtlenségeket hozott létre. A modern kapitalizmus a demokratikus parlamenti mechanizmusokkal a hatalom elosztásában nagyfokú mértékletességet tanúsít, az elosztást szabályozó piac miatt viszont az elosztott javak egyenlőtlenségének elképesztő mértékét hozta létre. A javak ügyes forgatásával a hatalom is megszerezhető, meg is szerzik egyének is, szövetségek is, ha nem is mindig, és nem is minden-

hol. Ezt a kísérletet sem tekinthetjük igazán eredményesnek.

A modern hatalom mindenben megfelel a biológiában jól ismert evolúciós jelenség kritériumainak, az ún. „megszaladásnak”. Egyes fajoknál egy-egy kiemelt különleges tulajdonság adaptív értéke olyan nagy mértékű, hogy az adott tulajdonság „túlfejlődik”, és egészen kicsi ökológiai változás már elegendő ahhoz, hogy adaptív értéke előjelet váltson, és a faj gyorsan kipusztuljon. Ilyen eset volt például az óriás rénszarvas, amelynek agancsa többmázsásra fejlődött, s ez végül pusztulását okozta.

Az emberi természet biológiai tényezői számára a hatalom – optimális kulturális rendszerben – az erőforrások igazságos elosztását szolgálja. Az igazság konstrukciója persze tisztán kulturális jellegű, de amíg a társadalom nagyobb része részt vehet ebben a konstrukcióban, a hatalom többé-kevésbé jól működhet. A megszaladási jelenség ott figyelhető meg, ahol az igazság konstrukciója, amelyet a hatalomnak szolgálnia kellene, esetlegessé válik, gyakorlatilag megszűnik, és a hatalom kizárólag önmagát, önnön konstrukcióját szolgálja.

Mielőtt azokat a problémákat vázolnánk, amelyek a jelen modern információs társadalmában a hatalom megszaladásával kapcsolatosak, ki kell térnem a társadalom finomszerkezetében bekövetkezett változásokra.

Az ember millió évekig adaptálódott a közösségekhez, és az alacsony populációs szint mellett ez volt az optimális szociális struktúra. A populáció növekedésével, a közösségek felbomlásával, összeolvadásával és a legkülönbözőbb méretekben történő újra megjelenésével az egyén és a közösség kapcsolata alapvetően megváltozott. A közös akció, közös hiedelmek, közös konstrukciók és a hűség biológiai alapú négyese már régen nem működik eredeti intenzitásával, mert a csoportok nagyok, átmeneti-

ek, a szocializáció nem stabil körülmények között történik. Ennek az lett az eredménye, hogy a valódi közösségek létszáma egyre csökkent, a nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból család, majd az elmúlt időkben nukleáris család lett, és ez sem igazán funkcionál. Le lehet vezetni, hogy az individualizmussal kapcsolatos ideológiák lényegében az egytagú, *egyszemélyes csoportok* kialakulásának kedveznek. Úgy tűnik, hogy az ember szociális rendszert szervező négyes tulajdonsága egyetlen személyből is képes közösséget kialakítani. Az egyszemélyes közösség csak a saját akcióit tartja fontosnak, hiedelmeit maga válogatja össze, nincsen ebben szerepe tradíciónak, mások véleményének. A szociális konstrukció ő maga, a modern személyiség, aki persze csakis magához hűséges igazán. Az egyszemélyes közösség természetesen folyamatosan egyezkedik a többiekkel, és vonzódik minden valódi vagy álközösség kialakításának lehetőségéhez, de éppen saját konstrukciója teszi majdnem lehetetlenné egy igazi közösséghez való csatlakozását. Az egyszemélyes közösségek kialakulása hosszú tör-

ténelmi folyamat, de a mai időkben váltak tömegessé, és a modern média kialakulásával viselkedésük döntő szerephez jutott a demokratikus szabályok szerint működő országokban.

A modern média és az egyszemélyes csoportok tömeges megjelenése előtt is demokratikusan működő országokban a tradíció, a vallás, a különböző pártszerveződések dominálta közösségek az adott szabályrendszeren belül versengve jutnak/jutottak hatalomhoz. A döntő többségében egyszemélyes csoportokból álló társadalmakban a csoportok szövetsége, valamilyen ideológiához való csatlakozásuk teljesen esetlegessé válik, és lényegében a média függvénye. A hatalomért versengő csoportok felismerték ezt, és minden erőfeszítésük a médiakampányok megnyerésére koncentrálnak. Teljesen nyilvánvaló, hogy egy kvázi homogén, könnyen befolyásolható tömeget parlamenti demokráciákban a legkönnyebben kétfelé lehet osztani. Bármilyen harmadik erő eleve esélytelen. A hatalomban érdekelt szerveződések szövetségei sohasem elégedhetnek meg a hatalom felével, így a megosztásra irányuló törekvés egyértelmű, két erő között lehet választani, és a választáskor a két erő médiáhatalma mérkőzik meg. Nem a diktatúrákra jellemző 99,9 százalékos választási eredmények születnek, hanem 49–51 százalékosak, mint nálunk, az Egyesült Államokban, Ukrajnában és máshol. A megszerzett hatalmat azután mindegyik ideiglenes szövetség ugyanarra használja: az erőforrások és a döntési lehetőségek elosztására, amelynek elsődleges szempontjait a szövetség aktuális összetétele adja.

Összefoglalva tehát a modern demokratikus hatalmi konstrukció jellegzetességeit, azt láthatjuk, hogy az eredetmitosz elkorcsosult, a hatalom lényegében egy szabályrendszer – a parlamenti választási szisztéma – mechanikus alkalmazásával önmagából eredezteti magát. A hatalom igazságkon-

cepciója pedig megkettőződött. Tartalmaz egy felszíni kommunikációs struktúrát, lényegében ígéretes halmazát, és egy rejtett elosztási mechanizmust, amely a hatalmat megszerzők szövetségének érdekeit szolgálja.

~~~~~  
Berzsenyi Dániel

Fohászokodás

Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér,  
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:  
Léted világít, mint az égő  
Nap, de szemünk bele nem tekinthet.

A legmagasb menny s aether Uránjai,  
Mellyek körülted rendre keringenek,  
A láthatatlan férgek: a te  
Bölcs kezeid remekelt csudái.

Te hoztad e nagy Minden ezer nemét  
A semmiségből, a te szemöldöked  
Ronthat s teremthet száz világot,  
S a nagy idők folyamat kiméri.

Téged dicsőit a Zenith és Nadir.  
A szélveszek bús harca, az égi láng  
Villáma, harmatcsepp, virágszál  
Hirdeti nagy kezed alkotásit.

Buzgón leomlom színed előtt, Dicső!  
Majdan, ha lelkem záraiból kikél,  
S hozzád közelb járulhat, akkor  
Ami után eped, ott éléri.

Addig letörlöm könnyeimet, s megyek  
Rendeltetésem pályafutásain,  
A jobb s nemesb lelkeknek útján,  
Merre erőm s inaim vihetnek.

Bizton tekintem mély sirom éjjelét!  
Zordon, de oh nem, nem lehet az gonosz,  
Mert a te munkád; ott is elszórt  
Csontjaimat kezeid takarják.

~~~~~

Lőrincz Borbála

Fegyelem, szexualitás, szexuális öncenzúra

Gondolatok Michel Foucault hatalomelméletéről

A francia Michel Foucault (1926–1984) a 20. század művelődéstörténetének egyik meghatározó figurája volt. Filozófusként emlegetik, de nagy hatást gyakorolt a társadalomtudományokra, a politikatudományra és a pszichológiára, publikált eszmetörténeti és irodalomkritikai munkákat is. Tanulmányaim során az elmúlt három évben szinte minden tantárgy programjában előkerült a neve: az első évben a szociológiaelméleti alapozó kurzuson éppúgy, mint a politikai antropológia meghatározó alakjai között vagy a szexualitás szociológiai és az erőszak antropológiai elemzése során. Foucault olvasói közül kevesen választják a középutat: vagy rajonganak munkássága iránt, vagy értelmetlen katyvasznak tartják a műveit. Engem lenyűgözött Foucault újszerű gondolkodásmódja, jóllehet írásai, beleértve a vele készült interjúkat is, nehéz olvasmányok. A következő néhány oldalon a hatalom (francia eredetiben *pouvoir*, angolul *power*) természetéről alkotott felfogásáról lesz szó. Ez az „elmélet” minden munkáját áthatja.

Fontos leszögezni, hogy Foucault soha nem beszélt elméletről, sőt visszautasította, hogy teoretikus lenne. Sokkal inkább kísérletezőnek tartotta magát, az elemzés szerepét hangsúlyozta, és hitte, hogy a világ megértése soha nem lehet teljes vagy végérvényes. Foucault hatalomelmélete az 1970-es évek közepén készített elemzéseiből bontakozik ki, melyeket a pszichiátria, a börtön és a szexualitás témájában publikált.

Ő maga nagyon fontosnak tartotta, hogy az elmélet nem több hipotézisek rendszerénél, ám tesztelés és újragondolás után, ha szükséges, elvetendő vagy átírandó.

Foucault-nak a hatalomról vallott nézetei két kategóriába szervezhetőek: vizsgálta egyrészt a hatalom modern formáinak (a „fegyelmi hatalom”-nak és a „biohatalom”-nak) a kialakulását, a tudás és a diskurzus szerepét a hatalmi működésekben, illetve azt, hogy a modern formák miként jöttek létre a korábbi szuverén (uralkodói) hatalomból. Másrészt a fenti konkrét, empirikus példákból levezetve leírta a hatalom (különösen a modern hatalom) természetének és működésének legjellemzőbb általános vonásait.

A fegyelmi hatalom koncepcióját Foucault elsősorban 1975-ös *Felügyelet és büntetés* (*Surveiller et Punir / Discipline and Punish*) című művében fejtegette ki. A modern börtönök történetének segítségével mutatta be, hogy az ember életéről vagy haláláról döntő korábbi szuverén hatalom miként alakult át az egyén életének minőségét, minden apró részletét, testének működését be-

vajon épp nézi-e őket valaki. A folyamatos kontroll lehetősége miatt a rabok úgy alakítják viselkedésüket, hogy az megfeleljen a hatalom elvárásainak, maguk válnak a hatalomgyakorlás útjává, így megy végbe erőszakmentesen, de a legalaposabb módon a szubjektifikáció. Foucault idejében még nem terjedt el a maihoz hasonló mértékben a beépített közterületi kamerák rendszere, napjainkban ez a fegyelmi hatalom legegységelműbb példája. De a sajtószabadságot a törvényekben ugyan biztosító, ám a komoly büntetés lehetőségét lebegtető magyar médiaszabályozás miatti öncenzúra is alátámasztja Foucault elméletét a szubjektum önmaga feletti hatalomgyakorlásának hatásosságáról.

A biohatalom fogalmát Foucault először *A szexualitás története* (*Histoire de la sexualité / The History of Sexuality*) első kötetében (*A tudás akarása / La volonté de savoir / The Will to Knowledge*) írta le. A fegyelmi hatalomhoz hasonlóan a biohatalom lényege is az emberi élet teljessége feletti kontroll. Ahogy Foucault fogalmazott: „elmondhatjuk, hogy a *halálba küldeni* és az *életben hagyni* ősi jogát hovatovább egy másik jog váltotta fel: az *élni segíteni* és a *halni hagyni* joga.”¹ A biohatalom írott törvények helyett normák által szabályoz, így fér hozzá a testhez. Egy felső irányító helyett tárgyai maguk fölött gyakorolnak hatalmat, hisz magukévá teszik a szabályozó normákat. Így van jelen a biohatalom a társadalom minden szegletében, lokalizálni lehetetlen, és – a fegyelmi hatalommal szemben – nem is csak az egyénre fókuszál. A biohatalom fontos eleme a teljes populáció kontrollja is: a szaporodás, a születés és halál, az egészség, a várható élettartam ellenőrzése. Az egyén testére koncentrált fegyelmi hatalom és a

A Panopticon

folyásoló erővé. Foucault kedvelt példája a fegyelmi hatalom bemutatására bizonyos Jeremy Bentham 1791-ben publikált börtönterve, a Panopticon volt. A kerek épület közepén álló őrtoronyból minden cella jól látható, de a sötét üvegek köszönhetően a rabok soha nem lehetnek biztosak benne,

¹ Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Fordította Ádám Péter. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 138.

populációt célzó biohatalom természetesen elválaszthatatlan egymástól. Sehol nem kapcsolódik össze jobban az egyén és a közösség teste, mint a szexualitás területén: „A szexualitás egyszerre nyitja meg a testhez és a faj életéhez vezető utat. [...] Mindezt már a szexualitás valóságos technológiája, és e technológiának két pólusa van; e két pólus között helyezkedik el azoknak a különböző taktikáknak a sora, amelyek hol ilyen, hol olyan arányban ötvözik a testi fegyelmezés célját a népesség szabályozásának céljával”².

A fegyelmi hatalom és a biohatalom vizsgálata vezette el Foucault-t néhány általános megállapításhoz a modern hatalom természetét illetően. Ez, szemben a premodern szuverén hatalommal, már nem a „piramis csúcsáról” irányít, hanem a „piramis alapjától” épül fel, alulról jön, és jelen van a társadalom minden szintjén. A modernitásban nem egy konkrét személy vagy csoport birtokolja: jelen van mindenhol, nem birtokolt, hanem gyakorolt természete által. Minden interakcióban, minden kapcsolatban, még az egyénen belül, az önmagával való konfliktusokban is megjelenik a hatalom – tehát nem létezik más kapcsolatoktól független viszonyként. Foucault szerint ez a hatalom, bár „szándékos”, tehát mindig konkrét cél elérése érdekében fejeződik ki, „nem alanyi”, tehát nem egy konkrét valaki gyakorolja. Ez a nyilvánvaló ellentmondás két megállapításhoz vezet: egyrészt a hatalom gyakorlásának hatásai túlmutatnak az épp e hatalmat gyakorló egyén (vagy csoport) szándékain, nem kontrollálhatók senki által. A hatalomgyakorlás egy lépésen túli következményei már nem köthetők konkrét személyhez, mégis óriási hatásuk lehet az egészre. Másrészt felmerül a kérdés, hogy a

szubjektum a senki által nem kontrollálható hatalom erőterében élve rendelkezik-e szabad akarattal. Foucault kritikusaiknak egyik legfőbb fenntartása, hogy a filozófus nem hagy teret az önálló döntésekre való képességnek és szabadságnak. Fontos azonban, hogy Foucault szerint nincs hatalom ellenállás nélkül. A hatalom definitív jellemzője a vele szemben, vele együtt, illetve benne létező ellenállás: e két egymásnak feszülő erő túsája nélkül nem beszélhetünk a hatalom fogalmáról.

*

Foucault hatalomról vallott felfogásának felvázolása után egy példa gyakorlati jelentőségéről. Harmadik durhami tanévem során egy egész tantárgy épült a gender és szexualitás szociológiája köré. Ennek keretében – irodalmi kutatás, valamint saját vizsgálatom és a durhami egyetemisták között szerzett tapasztalataim alapján – bő tízoldalas esszét írtam arról, hogyan szabályozzák a konzervatív protestáns, ún. evanglikál (kis)egyházak a házasság előtti heteroszexuális kapcsolatokat. Épp e tapasztalataim miatt fogalmazódtak meg bennem először a kutatási kérdések: vajon hogyan váltak a szexualitásról vallott elvek az evanglikál fialok számára vallási meggyőződésük egyik legfontosabb kifejezőjévé? Miért fontos számukra deklarálni konzervatív nézeteiket, miért tekintik ezeket a keresztény hit kritériumainak? Hogyan szemléli a kívülálló a konzervatív protestáns szubkultúrában elterjedt korai házasság jelenségét?

A házasság előtti szexuális kapcsolatok kutatása néhány évtizedes múltra tekint vissza – de a tendenciák ma is hasonlóak, mint a 20. század közepén. A „vallásosság” szintje fordítottan korrelál a szexualitás mértékével, különösen a házasságon kívüli szex meglétével és mennyiségével. Ami a keresztény felekezetek közti különbségeket illeti: a nagyobb protestáns egyházak,

² Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Fordította Ádám Péter. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 146–147.

melyek tágabb teret hagynak a lelkiismereti szabadságnak, és az Isten előtti személyes felelősségvállalást hangsúlyozzák, szekularizáltabb, a szexualitásról is liberálisabban gondolkodó fiatal közösséggel rendelkeznek, mint a konzervatív kisegyházak. A II. vatikáni zsinat óta még a katolikus ifjúság is szabadabban hoz döntéseket, mint evangélikál kortársaik. Ennek oka nemcsak a konzervatív protestánsoknak a Biblia szó szerinti értelmezésén alapuló szigorú moralitása, hanem az is, hogy ezek a gyülekezetek és ifjúságuk alkotják a legzártabb közösségeket a többi keresztény felekezethez képest. Durhami online felmérésem a helyi evangélikál egyetemisták körében azt mutatta, hogy a közösség elsöprő többsége, legalábbis elvben, nem tartja elfogadhatónak a házasság előtti, csóknál komolyabb szexuális kapcsolatot, elsősorban azért, mert meggyőződésük szerint ezt tanítja a Biblia. (Az evangélikál prédikátorok legfőbb, gyakran egyetlen referenciája egyébként az Első korinthusi levél 5–7. fejezete.) Egy másik fontos fogalom, amellyel itt találkoztam, a „felelősségre vonhatóság” (*accountability*) gondolata. Abból kiindulva, hogy mind felelősséggel tartozunk Istennek, sok közösség úgy gondolja, egymást is joguk, sőt kötelességük felelősségre vonni, és megítélni, helyesen viselkednek-e, többek között a szexualitás terén. Ennek legfőbb eszköze a heti kiscsoportos (ún. sejt-csoport) összejövetel, amikor mindenki beszámolhat vétkeiről, a többiek pedig – mintegy megelőlegeve az isteni ítéletet – számon kérik. (Ti. jobb egymást felelősségre vonni, és még időben „jó útra téríteni”, mintha az Isten előtt állva szembesülne az ember bűnös voltával.)

Azt gondolom, ez a gyakorlat tökéletes példája a Foucault-féle hatalomgyakorlási folyamatnak. A katolikus pápa autoritása megfelel a Foucault által a modernitás előtti időkhöz kötött, a „piramis csúcsáról” irányító, szuverén hatalomnak. A konser-

vatív protestáns kisegyházak büszkék rá, hogy őket nem szabályozza központi vezető, gyülekezeteik legtöbbször még annyi centrális erőterhez sem kötődik, mint egy evangélikus vagy református közösség. Maguk a gyülekezetek is alulról épülnek fel, a sejtekből – amelyekben azonban jelen van, minden kapcsolatban, minden interakcióban, még az egyéneken belül is, a hatalom. Önmagában nem birtokolja sem személy, sem csoport, de mindenki gyakorolja – elsősorban a felelősségre vonás joga és kötelessége által. Egy olyan zárt közösségben, amelyben elfogadott, sőt ajánlott az egymás feletti ítélkezés, nem az állandó referenciapont, a Biblia gyakorolja a hatalmat. Hanem a Foucault által leírt tökéletes megfigyelő és fegyelmező erő, a beépített normák és a közösség vizsgáló tekintetének összjátéka.

Michel Foucault után bennünk is magától értetődően fogalmazódik meg a kérdés: miért vált a szexualitás ennyire központi kérdéssé a keresztény egyházak számára a történelem folyamán? És mi az, ami ennyire szorosan összekapcsolja a szexualitást a hatalom fogalmával? A szexualitás szociológiai vizsgálatából számtalan minta bontakozik ki, amelyek szerint a szexuális kapcsolat természeténél fogva magában hordozza a hatalomgyakorlás lehetőségét, kísértését. Olyan tartomány ez, ahol elválaszthatatlanul összefonódik a test és a lélek és a szellem, az egyén és a pár és a közösség sorsa. Aki a szexualitást szabályozni és manipulálni képes, az uralja az egyént és a közösséget, a testet és a lelket. Az emberlét – test és lélek – ilyen alapvető igényét, ezen igény beteljesítését vagy figyelmen kívül hagyását befolyásolni nagy hatalom. A szinte minden embert érintő szexualitást összekapcsolni az istenhittel – amely szintén az egyén és a közösség teljes létét determinálja – különösen hatásos módja a hatalom biztosításának. Tudja ezt a lassan szekularizálódó katolikus egyház, és tudják azok a prédikátorok

is, akik a heteroszexuális házasságon kívüli minden szexuális cselekvést vagy gondolatot az ördög követésének tartanak.

Irodalom:

- Foucault, M. (1981): *The History of Sexuality. Volume 1. An Introduction*. London, Penguin Books.
- Lynch, R.A. (2011): Foucault's theory of power. In Taylor, D. (ed.): *Michel Foucault: Key Concepts*. Durham, Acumen.
- Taylor, D. (2011a): Introduction: Power, freedom and subjectivity. In Taylor, D. (ed.): *Michel Foucault: Key Concepts*. Durham: Acumen.
- Taylor, C. (2011b): Biopower. In Taylor, D. (ed.): *Michel Foucault: Key Concepts*. Durham: Acumen.

Pilinszky János Halak a hálóban

Csillaghálóban hanyódnak
partravont halak,
szánk a semmiségbe tátog,
száraz űrt harap.
Suttogón hiába hív az
elveszett elem,
szűrő kövek, kavicsok közt
fuldokolva kell
egymás ellen élnünk-halunk!
Szívünk megremeget.
Vergődésünk testvérünket
sebzi, fojtja meg.
Egymást túlkiáltó szónkra
visszhang sem felel;
öldökölnünk és csatáznunk
nincs miért, de kell.
Bűnhődünk, de bűnhődésünk
mégse büntetés,
nem válthat ki poklainkból
semmi szenvedés.
Roppant hálóban hanyódnak
s éjfélkor talán
étek leszünk egy hatalmas
halász asztalán.

Pöröcz Zsuzsanna–Kállai János

A nő sebezhetősége, az anya hatalma...

Bizonyos társadalmi jelenségek – például a fejlett országok demográfiai trendjeinek alakulása – arra ösztönöznek minket, hogy a nők és az anyaság kérdésével komplexebb módon foglalkozunk. A populáció idősödése a fejlett országok világszerte jelentkező problémája, az aktív népesség fogyása mindenütt drámaian veszélyezteti az érintett társadalmak jövőbeni működését. A *nőkegyerekvállalásának halogatása*, illetve ennek következtében a *korral összefüggő meddőség* nagymértékű emelkedése jelentős tényező lehet e folyamatban.

A gyermekvállalás elhalasztása

A női termékenység 35 éves kor körül kezd el csökkenni, 38 éves kortól a folyamat jelentősen felgyorsul, 43 éves korban a nők legnagyobb része már nem termékeny. Tehát gyakorlatilag mindössze *8 év alatt a normális-tól nullára csökken a termékenység*. Ez a nyolc év az, amely az elmúlt évtizedekben drámaian megváltoztatta sok nő életkilátásait. Bár ebben az időszakban rendkívüli fejlődésnek lehettünk tanúi a mesterséges megtermékenyítési eljárások területén, a korral összefüggő meddőség komolyan korlátozza a lehetőségeket. A fő faktor a peteállomány mennyiségi és minőségi romlása, amely a korral drámai mértékben felgyorsul. Ennek következtében az IVF-beavatkozások¹ sikeressége – párhuzamosan a női termékenység görbéjével – 35 éves kortól jelentősen csökken, majd 38 éves kortól mélyrepülés-

¹ IVF = in vitro fertilizáció, a petesejtek méhen kívüli megtermékenyítése

be kezd. 44 éves kor felett szinte soha nem fordul elő sikeres IVF-beavatkozás. Döntően a nők megváltozott társadalmi szerepének és a szerepértelmezésnek köszönhető az az általános társadalmi jelenség, hogy a nők a gyermekvállalást a képzéssel és a karrierrel összefüggő okok miatt elhalasztják. Példának hozhatjuk, hogy míg 1988-ban a brit gyermekek 28 százaléka született 30 éven felüli anyától, 1999-ben 45, 2009-ben 47 százaléka, vagyis a 2009-ben született brit csecsemők csaknem felét harmincon túli anya szülte.

A gyermekszülés halogatása a fogyasztói társadalmak működésének tükrében

A gyermekszülés halogatása mögött a fogyasztói társadalom alapvető működési mechanizmusai is felismerhetők. Ennek leírására kitűnő példát találunk Zygmunt Bauman szociológus munkáiban. Bauman elképzelése szerint mind a párkapcsolatokat, mind a gyermekszülést és a gyermekvállalást alapvetően a fogyasztás mintái alakítják. Ez azt jelenti, hogy korunk szereplői a párválasztásban és a gyermekvállalásban is alapvetően a költség-haszon elv alapján hozzák meg döntéseiket. Bauman radikális és komor elemzéseiben rávilágít, hogy így a gyermekvállalás az egyén életének leg súlyosabb döntéseként jelenik meg.

„Az átlagfogyasztó egész élete során a várható beszerzések közül a gyerek a legdrágábbak között van. Pusztán monetáris terminusokban kifejezve: a gyermekek többbe kerülnek, mint egy korszerű luxusautó, egy világ körüli út vagy akár egy olyan palota, amelyre büszkék lehetünk. Ami ennél is rosszabb, a teljes költség valószínűsíthetően növekedni fog az évek során, és nagyságát nem lehet előre rögzíteni, sem bármely kicsi bizonyossággal megbecsülni. A mai világ többé már nem kínál megbízható

karrierpályát és stabil munkát, az emberek projektről projektre vándorolnak, és mozgásban teremtik elő a megélhetésüket. Ebben a világban egy olyan jelzálogszerződés aláírása, amelynek feltételei ismeretlenek, a visszafizetés pedig határozatlanul hosszú ideig tart, azt jelenti, hogy szokatlanul magas kockázatnak és burjánzó szorongásnak és félelemnek szolgáltatjuk ki magunkat. Az ember valószínűleg kétszer is meggondolja, hogy aláírja-e a szerződést, és minél többet gondolkodik, annál több lehetséges kockázat válik nyilvánvalóvá. Nincs az az elszántság és lélekkitartás, amely az örömtől biztosan megrontó kétségeket eltüntethetné. Ugyanakkor manapság a gyermekvállalás döntés kérdése, nem véletlenszerű – ez is olyan körülmény, amely tovább növeli a szorongást. Ma gyermeket vállalni vagy nem vállalni a legkomolyabb következményekkel járó és a legmesszehatóbb döntés, amely csak létezik, és így egyszersmind a leginkább idegtépő és feszültséggeneráló döntés, amellyel az ember egész élete során szembekerülhet.” (Bauman 2003)

Bauman kitér arra, is, hogy a döntés természetesen nem kizárólag igen költséges és kiszámíthatatlan anyagi befektetésként jelenik meg, hanem számos más szinten is nehéz próba elé állítja az „óvatos fogyasztót”. A családalapítás ugyanis, mint írja, éppen a hőn áhított és hőn szeretett autonómia csorbulásával jár, függőséget hoz létre, ami nehezen tolerálható a fogyasztói magatartási minták alapján élő egyén számára. A gyermekvállalás ennek következtében együtt jár azzal, hogy engednünk kell szakmai ambícióinkból, talán karrierünket is fel kell adni, hiszen azok, akik a szakmai teljesítményünket értékelik, nem igazán tolerálják a lojalitás ílyetén megosztását. A döntés pedig egy életre szól, és ennek felismerése traumatikus élménnyé válhat. „A gyermekvállalás annak mérlegelését jelenti, hogy egy gyengébb és kiszolgáltatott másik jóléte áll szemben a saját kényelmünkkel. Az ember saját autonómiájának preferenciái csorbulnak, újra és újra: évről évre, naponta. Az ember, minő rettenet, «függő helyzetbe» kerül.” (Bauman 2003) „Egy ilyen elkötelezettségre ráébredni traumatikus élmény lehet. A posztnatalis depresszió és a szülés utáni házassági (vagy kapcsolati) krízis, úgy tűnik, speciálisan «cseppfolyós² modern» megbetegedések, hasonlóképpen az anorexiához, a bulimiához és az allergia számtalan variációjához” (Bauman 2003).

A rendkívül pontos helyzetleírás részletesebb bemutatását azért tartjuk fontosnak, mivel Bauman munkái világossá teszik: e magatartás- és szemléletminta olyan mélyen rögzül a fogyasztói társadalmak működésében, hogy az ezektől eltérő minta kialakítása majdhogynem forradalmi teljesítménynek tekinthető. Ugyanakkor azt is érzékeltetni kívántuk, hogy a nők – és közvetve a férfiak is – szülővé válását olyan akadályok nehezítik, amelyek szükségessé tehetik a reflexiót. A medicina fejlődése, ahogy erre Bauman is rávilágít, azzal kecsget, hogy a „fogyasz-

tónak” a gyermekvállalásra vonatkozó döntéssel járó befektetési kockázata csökken. Kérdés, van-e arra mód, hogy a fogyasztási minták emberi létezését meghatározó szerepének növelése helyett azok ellensúlyozására törekedjünk. És kérdés, hogy ennek az ellensúlyozásnak hatékony módja lehet-e a társadalmi folyamatok tükrében az anyaságról, a gyermekvállalásról, a gyermekről folytatott diskurzus komplexebbé tétele.

A női reprodukció tárgyalásának egyoldalúsága, a diskurzus szélesítésének lehetősége

Az anyaság diskurzusa a téma elsősorban biológiai és szociális kezelésének, illetve a média alá nem becsülendő szerepének köszönhetően meglehetősen egysíkú. A téma

² Zygmunt Bauman metaforikus kifejezése a mai, posztmodern kor jellemzésére. A *liquid* terminust gyakran fordítják a 'folyékony' szóval, előfordul azonban a 'cseppfolyós' kifejezés is, amelyet e cikk szerzői a kifejezés többrétegű jelentéstartalma miatt alkalmasabbnak vélnek a baumani atmoszféra visszaadására. „A világot «cseppfolyósnak» nevezem, mert mint a folyadékok általában, nem képes sokáig nyugalomban maradni, és formáját megtartani. Minden vagy szinte minden ebben a mi világunkban folyamatosan változik. A divatok, amelyeket követünk, figyelmünk tárgyai (a figyelem állandóan irányt vált, ma elterelődik azokról a dolgokról és eseményekről, amelyek tegnap felkeltették, holnap pedig azokról a dolgokról és eseményekről terelődik el, amelyek ma felkeltik), a dolgok, amelyekről álmodunk, amelyekről félünk, amelyekre vágyunk, és amelyeket megvetünk, az okok arra, hogy reménykedjünk, és amik miatt nyugtalanodunk. A viszonyok, amelyekben élünk, a körülmények, amelyek között megélhetésünket előteremtjük, amelyek között a jövőnket tervezzük, amelyek között egyes emberekkel kapcsolatba kerülünk, és másokkal megszakítjuk a kapcsolatot (vagy megszakad a kapcsolatunk), ugyancsak változnak. A nagyobb boldogság és a nyomorúság veszélye áramlik, lebeg, jön és megy, változtatja a helyét, és legtöbbször mindezt túl gyorsan és túl hirtelen teszi ahhoz, hogy módunk lenne valami értelmes és hatékony lépést tenni annak érdekében, hogy tereljük vagy eltereljük őket, hogy fennartsuk vagy megelőzzük őket.” (Baumann 2010)

minden olyan tárgyalása, amely a terhesség fiziológiai folyamatait hangsúlyozza, és nem vagy alig vesz tudomást az anyává válás, illetve a gyermek megszületésének összetettebb, mondhatjuk, egzisztenciális jelentőségű dimenzióiról, az anyaság értéktelenedésével jár, még akkor is, ha látszólag mindvégig a „nagyrabecsülés” hangján szól. Olyan társadalmakban, ahol a fiskális szempontok – gyakorlatilag minden területen – felülírnak minden más megfontolást, és így a terhesség ténye vagy „veszélye” rizikófaktor például a munkaadók számára, a látszólagos nagyrabecsülés vajmi keveset ér az anyaság tényleges értékelése és felfogása vonatkozásában. Hiszen ebben az esetben nem csoda, ha a nők alapvetően egzisztenciális kockázatnak tartják a teherbe esést és a gyermekvállalást, amelyet időben a lehető legtovább kitolni igyekeznek, olyan életszakasz eljövételében bizakodva, amelynek „biztonsága” (anyagi stabilitása) ezt a rizikót ellensúlyozni lesz képes. És nem csoda az sem, ha sok nő a gyermekszülést követően mihamarabb igyekszik visszatérni a „normális” életbe, hiszen az ettől való távolmaradás egyet jelent a „való” életből való kitaszítotttsággal. Hiszen korunkban az anyaság valósága, lássuk be, illegitim, s így azon kell

igyekeznünk, hogy a gyermek(ek) megszülése és nevelése a „normális” élethez a lehető legjobban alkalmazkodjék. Ez annál könnyebb, minél inkább elnyomjuk az anyai valóságot, az anya-gyermek kapcsolat valóságát. Megfelelő szervezéssel meg kell oldanunk, hogy a az élet a terhesség és a szülés után a biológiailag lehetséges legrövidebb idő elteltével úgy menjen to-

vább, „mintha mi sem történt volna” (ami változik, az sokszor a családi fényképtár bővülése). Minden jel, ami arra utal, hogy a nő nem a „maga életét” éli a gyermek születését követően, a rabság és a szerencsétlenség jele. A gyermek melletti „túlzott” elkötelezettség, esetlegesen a normális élet feladása vagy akár hátrahagyása egészségtelennek minősül. Nem csoda, hogy ilyen közegben a nők menekülnek a gyermekvállalástól s ezzel kapcsolatos vágyaiktól, hiszen ezek társadalmi identitásuk elvesztésével fenyegetnek. Menekülnek, amíg lehet, egészen addig a pontig, amikor már olyan messze jutnak saját potenciális anyaságuktól, hogy rá kell döbenniük, a döntés már nem az ő kezükben van. Empirikus kutatások eredményét látva, női narratívákat elemezve azonban úgy tűnik, hogy az anyaság lehetőségének elvesztése nehezen vagy alig feldolgozható traumává válhat. Korunkban egyre több nő életében bekövetkező trauma ez, és ennek hátterében nem kis mértékben az anyaság társadalmi megítélésének aberrációja húzódik meg.

Az anyaságról folytatott diskurzusnak, illetve maguknak az anyáknak meg kellene kapniuk az őket megillető helyet a társadalmi közbeszédben. Ez viszont nem történhet meg úgy, ha a biológiai vonatkozások-

tól eltekintve a „csodás élmény”-típusú, felszínes jelzős szerkezetek határozzák meg a diskurzus minőségét. Félreértés ne essék, nem a nők úgynevezett „hagyományos szerepének” elvesztése fölött siránkozunk. A vágyott, talán utópikusnak tűnő elképzelés szerint a nők szerepe akkor rendeződhetne, ha megteremtődne az egyensúly alkotó lény voltuk és potenciális anyaságuk között. Ehhez az anyaságról folyó diskurzus tematikájának szélesítése szükséges.³

A női hang

A feminista gondolkodók tárgyalják ugyan a nő, a nőiség és az anyaság kérdését, de csak elszigetelten. Drámaian igazuk van azoknak a francia feministáknak, legfőképp Cixousra és Kristevára gondolok, akik a feminizmus legfontosabb feladatának ma azt jelölik meg, hogy a női hangot, a nő hangját segítség érvényre jutni. Kristeva az *Anyaság ma* című írásában az alábbiakat írja: „azzal, hogy minden figyelmünket az anyaság biológiai és szociális aspektusaira fordítjuk, illetve a szexuális szabadságra és egyenlőségre, mi lettünk az első olyan civilizáció, amelynek nincs az anyaság összetettségére vonatkozó diskurzusa. Az az álmom, hogy az érvek, amelyeket megpróbálok itt kifejteni, segítenek ennek a hiánynak az orvoslásá-

³ „Képesek lehetünk-e arra, hogy az anyai szenvedélyt e tagadását, amely a médiában, valamint az anyaság biológiai és társadalmi kezelésében tapasztalható, helyettesítsük ezen tapasztalat kockázatainak és előnyeinek tájékozott feltáráásával? Ez az a kérdés, amelyet az anyaság ma felvet, ahogy én anyaként, pszichoanalitikusként és íróként ezt látom.” (Kristeva 2005)

⁴ „A ‚fallo(sz)-’ és a ‚logo(sz)centrikus’ összevonásával keletkezett derridai kifejezés. Néhány évtizeddel Beauvoir után Derrida alkotja meg a *fallogocentrikus* jelzőben azt a találó kifejezést, mely egyszerre jelöli azt, hogy a logoszcentrikus filozófiai tradíció egyben férfiközpontú is.” (Joó Mária: A Nő mint Igazság Nietzsche-nél. Racionalizmuskritika és a nemek szimbolikus reprezentációja, <http://www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html>)

ban, hogy ösztönözni fogják az anyákat és azokat, akik kísérik őket (a nőgyógyászokat, a szülészeket, a szülésznőket, a pszichológusokat és az analitikusokat), hogy finomítsák megértésüket erre a szenvedélyre vonatkozóan, amely az örület és a fenséges terhé hordozza. Ez az, ami ma hiányzik az anyaságból.” (Kristeva 2005)

Ez a cikk is ezért született: a nő hangját hallatni a meddőség, a gyermek utáni vágy, a nőiség kudarca és az anyaság feltételeinek összefüggésében.

Azt az egyszerű gondolatot megfogalmazni, hogy a nő számára az anyaság a kiteljesedés, az élet értelme, a legnagyobb vágy, nem „pc”, tudományosan nem megengedett. Hiszen azonnal arra az alapvetésre kell gondolnunk, hogy nincs egységes leírás az értelmes életről: kinek-kinek a maga élete, „kinek a pap, kinek a papné”, sokak számára a munka, eleve nem beszélhetünk a nőről, hiszen csak szerepek vannak, minden választás kérdése... Még akkor is ezt kell tennünk, ha közvetlen tapasztalatunk nem ezt igazolja. Jóllehet ismerünk olyan nőket, akik gyermektelenek ugyan, életüket mégis értelmesnek és tartalmasnak látják, és így látja őket környezetük is, ám őket szívünk mélyén – „fenomenológiailag” tekintve – csodás kivételeknek tartjuk. Különbözőbb magyarázat nélkül közzétehetőek azonban olyan kvalitatív vizsgálatok, amelyekben meddő nők nyilatkoznak életükről, érzéseikről, tapasztalataikról, és ezek alapján kimondhatóvá válik: a meddőség életfájdalom (life-grief). (Johansson 2010)

A francia feministák közül Cixous és Kristeva azok, akik a tudomány önkorlátait zárójelbe téve arra vállalkoznak, hogy ilyesfajta kijelentéseket tegyenek. Talán éppen azon meggyőződésük alapján, miszerint a női megszólalás olyan módon képes hozzájárulni többek között a tudományos diskurzushoz is, ami a nyugati, maskulin, fallogocentrikus⁴ hagyomány számára elér-

hetetlen. Ezért mondhatja Kristeva *Stabat Mater* című írásában arra a kérdésre, hogy miként tudnának a nők kitörni marginális helyzetükből, és behatolni a szimbolikus rendbe, hogy ez akkor lehetséges, ha az anyaságot használják vezérelvként. Micsoda ellentmondás! Hát nem éppen az a feminizmus történelmi hivatása, hogy kiszabadítsa a nőt „házi nő”-börtönéből? A nő, aki nem kis mértékben a feminizmus hosszú és fájdalmas történelmi szerepvállalásának köszönhetően választójogot kaphat, tanulhat, dolgozhat, majd mikorra már mindezekben hasonlatossá vált a férfihez, finomíthat helyzetén. A némiképp agresszívnek tekinthető küzdelem végére, illetve ennek mai állásában a nőt már csak biológiai determináltsága kényszeríti az anyaszerep vállalására (mesterséges méh hűján⁵, no de az orvostudomány üdvös tevékenységének köszönhetően ez is várhatóan már csak évek kérdése), egyébiránt teljesen megszabadulva láncaitól, éppolyan lehet, mint a férfiak. Milyen nagyszerű perspektíva! Waldenfels joggal jelenti ki: Az univerzális szabályozás szintjén érvényes a mondat: *a nemi urallommal együtt megszüntettük a nemi differenciát.* (Waldenfels 2005)

És mégis, ez a fránya társaság, a „nők, ahogy a közvetlen tapasztalatban adottak”, valójában mégis azon szomorkodnak, hogy miközben bizonyítani igyekeztek, hogy képesek arra, amire férfi társaik, sőt még annál is többre, az idő elrepült, és *mikor eljönne a gyermek ideje* (jellemzően nem az anyaságé), már nem működik a dolog. A nő már nem funkcionál nőként. Olyan jól sikerült alkalmazkodnia a férfiak világához, szabályrendszeréhez, társadalmához, hogy közben sikeresen leszámolt saját nőiségével is, a pe-

ték elfogytak vagy alig-alig vannak, *az idő elszállt*, a gyerek meg sehol. Mi történt? – kérdezzük retrospektíve: a női funkciók, a női mivolt, a szerepek feladása egészen a terméketlenségig – már majdnem férfi. És akkor jön a gyász, mert a kutatók gyászreakcióként írják le a reprodukciós kudarcokat. A gyász, a meg nem született gyermek elvesztése, a meg nem élt anyaság siratása.

Kristeva feminizmuskritikája igen összetett kérdéskör, most csak a témánk szempontjából izgalmas egyik lényegi irányát emeljük ki. Az első és legfontosabb ellentpont a feminizmus *egyenjogúsítási törekvéseit* érinti. Kristeva több írásában is kitér ennek veszélyeire. Az egyenjogúsítási törekvések azért válnak kritika tárgyává, mert a nőket nem saját lehetőségeik kibontakoztatásához segítik, hanem arra készítetik, hogy részeivé váljanak a férfiak (fallikus) világának. *Így a női létezés immanens megélésének lehetősége veszik el*, amelyre pedig rendkívüli szükség lenne. Az elérendő cél a „rend” újragondolása, újraalakítása volna oly módon, hogy helyet kapjon benne a sajátosan női. Ennek megvalósulási módját mindkét gon-

⁵ „A legtöbbek számára ugyanakkor a civilizáció ezen szakaszában (a „mesterséges méh” feltalálása előtt), az anyai szenvedély általában az anyákra vonatkozik, és a szeretetkapcsolat prototípusa marad. “ (Kristeva 2005)

dolkodó valamilyen módon az anyasághoz köti. Kristeva szerint, amint azt korábban tárgyaltuk, a nőknek az „anyaságot” kell vezérelvként választaniuk, hogy ki tudjanak törni marginális helyzetükből (és behatolni a szimbolikus rendbe). Ily módon a „mass feminism”-től való elhatárolódásuk másik döntő eleméhez érkeztünk.

Ez a másik lényegi pont: a *nők és az anyaság viszonya*. „Nyilvánvalóvá vált, és a feminista csoportok is egyre inkább tisztába kerülnek ezzel [...], hogy az anyaság elutasítása nem lehet tömegpolitika, és hogy a nők többsége manapság a kiteljesedés lehetőségét látja a gyermek világrahozatalában, ha nem is minden szinten, de nagy mértékben.” (Kristeva 1997)

Kristeva és Cixous gondolkodói munkásságának egyaránt központi kérdése az anyaság, amelyet a pszichoanalízis fogalmi keretei között igyekeznek feltárni, bemutatni, értelmezni, elsősorban Jacques Lacan munkáihoz kapcsolódva. A női és férfi szerepek tárgyalásában a pszichoanalízis megkerülhetetlen gondolati térnek tűnik, annál is inkább, mivel Freud munkássága volt az, amelynek köszönhetően a testiség, a szexualitás szerepe a modernításban az őt megillető horderőre tett szert. Függetlenül attól, hogy a szexualitásnak, illetve a testiségnek mekkora szerepet szánt a pszichoanalízis atyja a maga idején, az én és a testi identitás organikus összefonódásának ténye vitathatatlan. A nagy előd a nőkkel kapcsolatosan azonban meglehetősen visszafogott. Bár nyilvánvalóan sokak számára ismert a tény, nem árt mégis felidézni, hogy Freud a nőket alkalmatlannak tartotta a kultúrateremtésben való részvételre. Nem kell kifejteni, mekkora súlya volt és van a női libidó hiányáról való nézeteinek, miszerint kizárólag férfilibidó létezik („a női libidó szóösszeállítás nélkülöz minden jogosultságot”). Freud három lehetőséget lát a nő életében: vagy kislánnyként elfogadja a neki rendelt passzív

szerepet (kasztrált voltát); ha nem, csak két lehetősége marad: a neurózis és a férfiasági komplexus, ami homoszexualitásban nyilvánulhat meg. (Érdekes, hogy a társadalmi előítéletek a mai napig ezen hármasság körül forognak.)

A nő soha nincs messze az „anyától” – Hélène Cixous és az *Écriture feminine* projekt⁶

Freud után ezzel a meglehetősen szűkre szabott lehetőséggel kellett a későbbi pszichoanalitikus generációknak kezdeni valamit. Az *Écriture feminine* projekt, amelynek meghatározó alakja a hetvenes években Cixous volt, újrapörgeti a kora gyermekkori egzisztenciális alaphelyzet filmjét, és ez alkalommal más mesét mesél.

A cixous-i mese kereteit az a lacani gondolat határozza meg, miszerint a kisgyermek és anyja között diadikus, páros jellegű egység áll fenn a preödipális fázisban. A gyermek az anyával „imaginárius” egységben van, azután az apa fellépésével kell tudatosítania, hogy ő és anyja külön személyek, hogy az „én vagyok, te vagy, ő van” hármasság szerint strukturálódik a család. Az apa fellépése egyben a szimbolikus rend, a törvény felbukkanását is jelenti, illetve ez teszi lehetővé a nyelv birtoklását, elsajátítását. „A beszélő szubjektum, aki azt mondja: ’én vagyok’ – a valóságban azt mondja: ’én vagyok az, aki elveszített valamit’ – az anyával és a világgal való imaginárius egységet.” (Cixous 1986)

Bár Cixous sok mindenben követte Lacant, alternatív olvasata még ahhoz képest is alternatív, hiszen Lacan továbbra is

⁶ „A nők beszédében, mint ahogy az írásaikban is, az az elem, amely soha nem szűnik meg rezonálni [...], a dal, az első zene a szeretet első hangjától, amely él minden nőben [...]. A nő soha nincs távol az ’anyától’ [...]. Mindig megvan benne legalább egy kevés a jó anyatejből. Fehér tintával ír.”

a lány kasztrált helyzetéből és így a női libidó tagadásából indult ki. Cixous szerint azonban ez tévedés, ő ugyanis úgy látja, hogy a női libidó egyfajta „eltemettetésben” van, kifejezésre juttatását elő kell segíteni. Ennek a másfajta (női) kifejezésformának a forrását a gyermek anyjával való imaginárius egységben lokalizálja. A női kreativitás: „anti-logos weapon⁷ – antiligosz-fegyver”. Cixous számára az anya alakja meghatározó ellenpontja a racionalitás és logosz által meghatározott nyugati kulturális tradíciónak.

„Ha a fallosz a szimbolikus rend jelképe, ezzel most az anya alakját állítják szembe, mint egy olyan nonverbális kapcsolat fogalmát, amely testiségnek és a hang csengésének közegében alakul ki.” (Nagl-Docekal 2006) Bár Cixous „anti-logos weapon”-ról beszél, ez nem jelenti azt, hogy ily módon a nemek harcához kívánna csatlakozni. Ellenkezőleg, a másik kifejezésforma szerint nem korlátozódik a nőkre. Egyszerűen a kapcsolat egy másfajta típusáról beszél, odaadásról, a heterogenitásba való belebocsátkozás lehetőségéről, amely az anya általi elfogadottság kisgyermekkorai tapasztalatahoz kötődik, ez pedig olyan gyermekkorai élmény, amelyben lányok és fiúk egyaránt osztoznak, és amely hozzájárulhat a „harc” túlhaladottá válásához is.

**Szülni. Teremteni. Megajándékozni
az élet misztériumával. Testet adni.
Ott lenni, amikor nincs ott senki⁸**

A bolgár származású Julia Kristeva 1966 óta Párizsban él és alkot, ő az első nő, akit érdemesnek találtak a társadalomtudományi Nobel-díjnak is nevezett Holberg International Memorial Prize-ra. A számos párhuzamosság ellenére az ő „meséje” lényegi pontokon tér el Cixous-étól.

Kristeva leírásai fenomenológiai jellegűek, és az anyaság elemzésének szakaszos bemutatását teszik lehetővé. Szavai nyomán az anyaság mint a leánygyermek számára adódó lehetőség, a terhesség, a gyermek megszületése majd az anya-gyermek kapcsolat mind-mind külön lenyűgöző nyelvi és szellemi telítettséggel bomlik elő, olyan dimenziót teremtve, amely kitűnően példázza, hogy megteremthető a tágabb, körültekintőbb tárgyalásmód, amely a *nőket nőként, a maguk sebezhetőségében, sajátosságaiikkal együtt tekinti*. Ez a dimenzió az anyaságé; a nő dimenziója az anyaság tükrében; az anyaság dimenziója a nő tükrében, amely hiányt pótol, az elvesztett női identitás hiányát. Kristeva alapvető célja, mint azt többek között az Adalék a gondolkodás tétéjéhez (Kristeva 2008) címmel megjelent interjúkötetben is elmondja, az anyák, az anyaság civilizációs értékének elismerése. Ezt a diskurzus kereteinek tágításával szeretné elérni, túl a biológia, az élet-tudományok, a szülészet stb. határain, ame-

⁷ Helene Cixous A medúza nevetése című híres esszéjében (Cixous 1981 [1976]) arra biztatja a nőket, hogy íráson keresztül hozzák létre az „antiligosz-fegyver”-t, szabaduljanak ki a fallocentrikus hagyományból, a „férfiírás” tradíciójából. Kristeva hasonlóképpen biztat a női hang megtalálására és gyakorlására.

⁸ Nikolcsina 2004

lyek szerinte ma uralják az anyaságról való beszédet. Bár pozitív folyamatokat is érzékel az anyaság értékelése terén, az mégis, mint mondja, „amolyan ’termelékenységi’ módon” történik. (Kristeva, 2008) A korábban már idézett szövegben arra figyelmeztet, hogy kizárólag az anyaság biológiai és szociális aspektusaira, valamint a szexuális szabadságra és egyenlőségre figyelve az anyaság összetettségére vonatkozó diskurzusról mondunk le. Ezzel egyértelműen a feminizmus azon fő áramlata ellen szólal fel, amely az anyaságban a nő biológiai ösztönre, rabszolgaságra stb. való redukcióját látja. (Kristeva 2008) Fontos világosan látnunk, hogy Kristeva az alkotó, dolgozó nőt kívánja segíteni, azonban ezt elsősorban akkor látja teljesíthetőnek, ha segítjük a nő önmegvalósítását. Ez az anyai élmény szimbolikus és kulturális összetettségének megértése folytán lehetséges.

A férfi(as) és a nő(ies) viszonya

Kristeva is épít a lacani leírásra anya és gyermek imaginárius egységéről („ritmikus tér”), s ő is hangsúlyozza, hogy ebben lányok és fiúk egyaránt osztoznak. A fallikus rend kritikája nála is erős, az általa alkalmazott alapvető szembeállítás azonban a szimbolikus és a szemiotikus ellentétpárjának egyikét sem rendeli kizárólag a férfias-hoz illetve a nőieshez. Ez az ellentét, mint írja, feloldódhat és fel is oldódik, például a beszédben, elsősorban a költői beszédben. „[H]ogy eljussunk a két nem egymásra visszavezethetetlen és kibékíthetetlen érdekeinek elismeréséhez, különbözőségük megerősítése révén, mindegyikük [...] megfelelő megvalósulásának keresése által.” (Kristeva 1986) Sohasem csak a kimondottak tartalmát halljuk meg, hanem a hang csengését is, ami valami egészen másról tudósít. (Naglócekal 2006)

Az anya a nőben

A „női” értelmezése mindazonáltal nem valami könnyen körülírható jelleg. Kristeva több írásában is hangsúlyozza, hogy annyi-féle nőiség van, ahány nő, ezek azonban valahol mind az anyaság variánsai (vö. például Kristeva 1974).

Kristeva gondolatvilágában a legmagasabb érték az újjászületés. „A születés magyarázza meg fennmaradásunkat, maradáságunkat egy folyton változó világban [...]. A születés a mi halandó analógiánk a halhatatlanságra, ez az, amivel legközelebb kerülünk az istenekhez. (Nikolcsina 2004) A másik megszületése ön-születés és átlényegülés, teremtés. A gyermek születésekor olyan tapasztalatra tesz szert az anya, amelyet a gyermek nélkül nemigen van módja megtapasztalni – írja Kristeva. Nem kisebb jelentőségű eseményről van szó, mint a másik iránti szeretet megtapasztalásáról, ami nem azonos sem önmagunk szeretetével, sem azzal, amit az iránt érzünk, akivel „fuzionálunk”, például a szerelemben vagy a szexuális szenvedélyben. Ez, ahogy írja, „lassú, nehéz és örömteli tanulódó a figyelmességben, a gyöngédségben, és önmagunk elfeledésében.” (Lechte–Margaroni 2004)

Kristeva olyan jelentőséget tulajdonít az anyai szenvedélynek, hogy szerinte ennek megtapasztalása nélkül igen nehéz a nőnek az ellentétes nemmel, illetve általában másokkal kapcsolatokat kiépítenie (Kristeva 2005). (Ennek ellenére ezen a ponton ismét megemlíti, hogy a pszichoanalízis, az önelemzés és a szublimációs munka alkalmasak lehetnek arra, hogy a nő terhesség és szülés nélkül is kiélhesse anyai szenvedélyét. S lehetséges ez örökbefogadással, béranyaság vagy más termékenységi technikák használatával, illetve egy másik szinten gondoskodással, tanítással, hosszú távú kapcsolatokkal vagy közösségi munkákban is.)

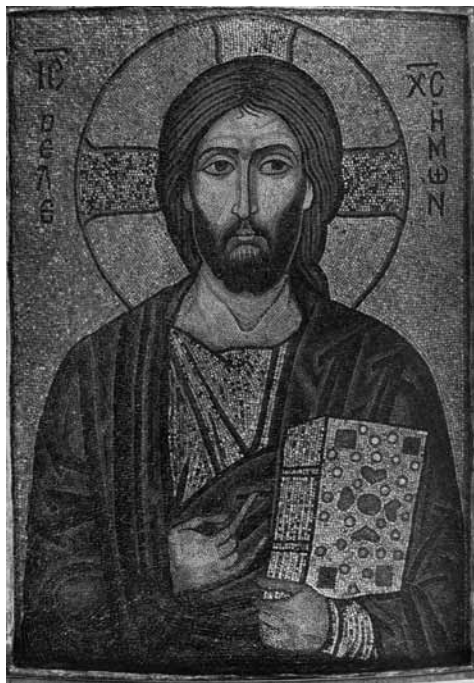
Kristeva felhívja a figyelmet arra, hogy a pszichoanalitikusokat kevésbé inspirálta az anyai funkció mibenléte. Ennek háttérében azt látja, hogy az „anyai funkció” talán nem is funkció, hanem szenvedély (nem mintha ne lenne sorsdöntő jelentősége, szerepe). Az anyai szenvedélyről (amelyet csak inherens természetének pontosabb megragadása miatt nem aposztrofál *funkcióként*) nem kevesebbet állít, mint hogy a *kultúra kulcsainak átörökítését* teszi lehetővé, hasonlóképpen a DNS átörökítő szerepéhez. Az anyai szenvedély a szeretetkapcsolat prototípusa; modern világunkban egyedül ez a kapcsolat reprezentálja a „szentet” – teszi hozzá (Kristeva 2005). Kristeva sokat foglalkozik a napjainkban tapasztalható vallási krízissel, és ezen belül is az ember és a szent(ség) viszonyával. Más helyütt azzal a képpel él, hogy a szent ma nem a fejünk fölött, hanem az anyaméhben lakik.

Kristeva radikálisnak tűnő kijelentései gyakran arra szolgálnak, hogy ellensúlyozzák az anyaság korunkban tapasztalható értelmezését, amelyet látszólag háttérbe szorít a szabadság értéke és a nő autonóm lényként való létezése. A kizárólagosan a munka és a szakmaiság világában megvalósuló modern női egyéniség számára az anyaság nem jelentheti önmaga feladását. Kristeva hangsúlyozza azonban, hogy az anyaság tényleges tapasztalata magában rejti önmagunk megtagadását, mivel ilyenkor az ajándékozó helyzetébe akarunk eljutni. Ez az ajándékozó pozíció azután a kiseddből gyermekké válásban folytonossá válik, ahogy az anya visszahúzódása is, hiszen ezzel ad teret a gyermek számára abban a sorsdöntő folyamatban, amelynek során az elsajátítja a nyelvet. Mint Kristeva írja, az anya a gyermek nyelvtanulása folyamán maga is újratanulja a nyelvet. A gyermek társául szegődik, lépésről lépésre halad vele, és öröme teljessé válik abban, ahogy gyermeke a nyelvi elemeket elsajátítja. „Az anya nem fordít figyelmet saját üzenetére, csak a

gyermek válaszára, amelyből még nagyobb élvezetet nyer, és amit cserébe felnagyít és támogat.” (Kristeva 2005) A nyelv és ezen keresztül a gondolkodás megtanulása nagymértékben függ az anyai támogatástól, és végül ez fogalmazódik meg abban a kijelentésben, miszerint az anyaság örökíti tovább a kultúra kincseit.

Ebben a gondolatkörben a temporalitás, az anya ideje központi jelentőségű. Az anya ideje a nyitás, a kezdet vagy kezdetek, amikor több gyermeke születik vagy nagymama lesz. Kristeva szerint a nő, amikor gyermeke születik, megtapasztalja az élet efemer természetét, pillanat voltát és azt, hogy az az élet is, amelyet világra hoz, véges és elkerülhetetlenül halállal végződik. A legtöbb esetben ez nyilvánvalóan súlyos szorongás kiváltója, ezt a szorongást azonban a nő éppen azáltal képes legyőzni, hogy a szülés élménye megadja számára, hogy személyesen élje át a kezdet, az újkezdés lehetőségét. Az anya ideje, a temporalitás anyai tapasztalata az új kezdeteken keresztül zajló időtartam. „Szabadnak lenni azt jelenti, hogy van bátorságunk ahhoz, hogy újakezdjünk: ilyen az anyaság filozófiája.” (Kristeva 2005)

Ez a töredékes leírás nem adhatja vissza a rendkívül kifinomult és kimunkált kristevai gondolatkört, azonban alkalmas lehet arra, hogy az anyaság értelmezését vitálissá tevő dimenziókat. Az anyává válás, egy másik emberi lény világra hozatala – a szó valóban pátosszal telt jelentésében – a nő transzformációja, identitásának megrendülése. Az anyává válás áldozathozatal, egy másik létezésének megtapasztalása és ennek támogatása érdekében való visszahúzódás, önmegtagadás. Ez teszi lehetővé, hogy a gyermek olyan módon sajátítsa el a nyelvet, a gondolkodást, hogy „komplex pszichés működéssel rendelkező” emberré váljon, „aki képes belső életet élni, és kreatív lenni a külvilágban”. Az anyai létezés, az anyaság teremtés a szó legnemesebb értelmében, ráadásul

a másik megtapasztalását lehetővé tevő élmény. A szeretetkapcsolat prototípusa. Ha ezt az egzisztenciális tapasztalatot nem értékeljük jelentőségének megfelelően, és ennek diskurzusával nem segítjük a nőt (akinek nőiségében meghatározó szerepe van az anyává válás lehetőségének), akkor nem leszünk képesek olyan alternatívát kínálni a számára, amely felveheti a versenyt azzal a ma szinte kizárólagos narratívával, hogy a társadalmi integráció a munkaerőpiacon valószínűsíthető meg. Ez esetben a nőt arra készítjük, hogy az anyaságot továbbra is stabilitását veszélyeztető eshetőségként lássa, és mindent megtegyen annak érdekében, hogy először szakmailag, egzisztenciálisan bizonyítson, és csak azután szánja rá magát erre a kockázatos lépésre. Befejezésül és összegzésül álljanak itt Kristeva szavai, egy ilyen veszteség lehetséges következményeiről:

„De maradjunk a modern kornál: túl könnyen elfeledjük azt is, hogy a totalitarizmus két formájában, a náciban és a sztálinis-

tában közös a táborok iszonyata, ami nem más, mint az élet destrukciója. Fejlett demokráciáink technológiai fejlődése, amelynek ambíciója egyszerűen az élet «menedzselése» a tökéletes ártatlanságban, ugyanezzel a totalitárius fenyegetéssel terhelt: az értelem kérdéseinek leértékelődését követően az élet megsemmisítésének fenyegetésével.

Mi a helyzet mindebben a nőekkel? A szabadság, amelyet megszereztünk a fogamzásgátlásnak és a mesterséges megtermékenyítésnek köszönhetően, nem változtatnak azon, hogy az anyaság vágya az a hullám, amely továbbra is magasba emeli és magasba is fogja emelni a nőiség tapasztalatát. Azon sem változtat, hogy a fajok jövője ezen a vágyon múlik és fog is múlni, ha nem akarjuk, hogy a technológia legyen az egyetlen, amely sorsunkat «menedzseli». A nemek közötti szeretet, valamint a szülők, az apa és az anya gyöngédsége továbbra is a gyermek, a gyermeki életszakasz, a mindannyiunkban ott rejlő örök gyermek pszichés életének oltalmazója marad. Ez az élet, amelyre egy szerető anya vágyik és irányít, egész egyszerűen nem biológiai folyamat: az élet értelméről beszélek – arról az életről, amelynek van értelme. Itt állunk az értelem «zéró pontján», hogy Barthes kifejezését kölcsönözzem, akinek iróniáját és szeretetfilozófiáját nem feledtem el. Mi van akkor, ha az, amit «szentnek» nevezünk, egy misztérium ünneplése, amely misztérium az értelem megszületése.

A görögökkel együtt Hannah Arendt is különbséget tett a *zoé* (a biológiai élet) és a *biosz* (az elmondható élet, amelyet le lehet írni)⁹ között. Mióta, a technológiának köszönhetően, a nők minden korábbinál nagyobb valószínűséggel döntenek az életről, ugyancsak minden korábbinál in-

⁹ A görög *zoé* jelenti az életet a maga konkrét megvalósulásában, a *biosz* pedig mint a halál állapotának ellentétét, mint „nem-halált”. (A szerk.)

kább készek is arra, hogy ne pusztán szülők (genitorok) legyenek (feltéve, hogy a «szülő», a genitor valami «egyszerű» dolog), hanem értelmet adjanak az adás aktusának, az életnek magának.

Ez nem magától értetődő. Nagyon is lehetséges, hogy a technológia és profit által dominált társadalom a nőket pusztán a «zoológiai» élet birtokosaivá redukálja, és semmilyen módon nem kedvez annak a kutakodásnak vagy spirituális nyughatatlanságnak, amely a «sorsot» vagy a «lélettörténetet» alkotja. Amikor azt javasoltam, hogy folytassunk eszmecserét a «nők és a szent» vonatkozásában, erre a veszélyre különösképpen gondoltam: a puha totalitarizmus új változatára, amely a híres «értékvesztés» követően, az életet «legfőbb értéké» emeli. Ez az élet azonban az önmagáért való élet, a kérdések nélküli élet, amelyben a feleségek-és-anyák pusztán ezen «zoológiának» természetes végrehajtói.” (Kristeva, 2001)

Felhasznált irodalom:

- Bauman, Zygmunt (2010): *44 letters from the Liquid Modern World*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2003): *Liquid love: on the frailty of human bonds*. Wiley – Blackwell.
- Cixous, Helene (1981): The Laugh of the Medusa. In: Marks-Courtivron (eds.): *New French Feminism. An Anthology*. New York.
- Johansson, Marianne (2010): *Life after terminated IVF: experience and quality of life among men and women*. Gothenburg, Geson Hyltetryck.
- Kristeva, Julia (1974): „*La Femme, ce n'est jamais ça*”. Interview with the women of „Psychanalyse et politique.” Conversation with J.K Tel quel, 59, Fall 1974, 19–26. Lefordítva in: *New French feminism. An Anthology*. Eds. Elaine Marks et al. Amherst, University of Massachusetts Press 1980. 134–138.
- Kristeva, Julia (1986): Stabat Mater. In: *The Female Body in Western Culture. Contemporary Perspectives*. Ed.: Susan Rubin Suleiman.
- Kristeva, Julia (1987): *Tales of Love*. New York, Columbia University Press.
- Kristeva, Julia (2001): *The Feminine and the Sacred*. New York, Columbia University Press.
- Kristeva, Julia (2005): *Motherhood today* (<http://www.kristeva.fr/motherhood.html> Accessed 2011.09.16.)

Kristeva, Julia (2008): *Adalék a gondolkodás tétjébe*. Fordította: Romhányi Török Gábor. Budapest, Napkút Kiadó.

Kristeva, Julia (1979): Women's Time. Eredetileg publikálva: „Le Temps des femmes” in 34/44: *Cahiers de recherche de sciences des textes et documents*, no. 5 (Winter 1979), 5–19.

Lechte, John and Maria Margaroni (2004): *Julia Kristeva: live theory*. London. Continuum 67.

Nagl-Docekal, Herta (2006): *Feminista filozófia*. Fordította: Hell Judit. Budapest, Áron Kiadó.

Nikolcsina, Miglena (2004): *Jelentés és anyagyilkosság*. Fordította: Csikhelyi Lenke. Budapest, Balassi Kiadó.

Waldenfels, Bernhard (2005): *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*. Fordította: Csatár Péter és Kukla Krisztián. Budapest, GondCura Alapítvány.

József Attila

Isten

Hogyha golyóznak a gyerekek,
Az Isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
Golyóját ő lyukba gurítja.

Ha hideg a föld leheverni,
A Napot nagy felhőkbe rejti
És meg-megráncigálja fürtünk,
Úgy mondja meg, hogy le ne üljünk.

Ő sohase gondol magára,
De nagyon ügyel a világra.
A lányokat ő csinosítja,
Friss széllel arcuk pirosítja.

Ő vigyáz a tiszta cipőre,
Az uccán is kitér előre.
Nem tola克斯zik és nem verekszik,
Ha alszunk, csöndesen lefekszik.

Hogyha a jószág csak bút hozhat,
Akkor megenged minden rosszat.
S ha velünk mégis találkozik,
Isten sohasem csodálkozik.

Ludassy Mária

Egy és oszthatatlan

A „minden ország, amely meghasonlik önmagával, elpusztul” (Mt 12,25) jézusi kijelentését a modern – immár a társadalmi szerződés elméletén alapuló – hatalomelméletek az egység és oszthatatlanság jelzőjével váltották fel, immár a hatalommegosztás liberális elvének ellentételeként.

A hatalom megszerzése és megtartása önérték Machiavelli fejedelme számára, a hagyományos vallási, valláserkölcsi értékek mind-mind a hatalom céljait szolgáló eszközök. Bár az idézett szövegek önmagukért szólnak, egy irodalmi illusztráció talán még jobban megvilágíthatja a képmutatást, a szöszegést, az árulást a hatalmi játszma természetes kellékének tekintő fejedelm mentalitását. Shakespeare III. Richárdja, Buckingham herceggel megbeszélve, egy kolostor kerengőjében Bibliával a kezében kéreti magát, hogy kegyeskedjék elfoglalni az angol trónt: az nem tanácsos, hogy a fejedelem hívó legyen, de az annál inkább, hogy az alattvalók mélyen vallásosnak higgyék. Trónra kerülve az őt hatalomhoz segítő herceg az egyik utolsó áldozatává lesz. Machiavelli szerint a hála halálos veszedelem a hatalom számára, míg a szöszegés a hatalommegőrzési technikák egyik leghatékonyabb eszköze.

Hobbes Leviatán című műve 1651-ben jelent meg. A szerző előtte Párizsban tartózkodott a stuartista emigrációval (a leendő II. Károly matematikatanára volt), majd hazatért Cromwell Angliájába a mindenkori hatalomnak való feltétlen engedelmség elméletével. A stuartista restauráció idején alázatosan köszöntötte a hatalomba visszatérő volt tanítványát. A Leviatán a mi teremtményünk: mivel az ember nem tud úrrá lenni önnön természetének végtelen bírvágya és

hatalomvágya fölött, olyan teljhatalmú urat kell választania a társadalmi szerződés révén, akit semmi sem kötelez (még a társadalmi szerződés sem), aki nem lehet igazságtalan, mert ő az igazságos és igazságtalan egyedüli meghatározója, aki megszabhatja, hogy hogyan imádjuk Istent (azt nem, hogy higgyük is, mert az in foro interno, a lelkünk legmélyén meglévő vagy nem lévő hitnek a Leviatán sem tud parancsolni). Ám a vallási szerzőtartások külső gesztusait a politikai hatalom írja elő in foro externo, a nyilvános szertartásokon. Az Uriást megölető, feleségét elszerető Dávid király sem volt igazságtalan, maximum méltánytalan, mert a király alattvalójával szemben nem követhet el igazságtalanságot: non veritas, sed auctoritas facit legem – nem az igazságosság, hanem a hatalom teszi a törvényt.

Rousseau Társadalmi szerződése a népszuverenitás nevében számolja fel az individuuum szabadságát: ha mást akarok, mint amit az általános akarat diktál, akkor „kényszeríteni fognak arra, hogy szabad legyek”, azaz elfogadjam a közösség mint olyan igazi érdekét megtestesítő „volonté générale” diktátumát, ami nem csak az egyes ember akaratával kerülhet szembe, hanem az egyesek pusztja összességét jelentő „volonté de tous” sem azonos vele, mert az összesség akarata, az „empirikus népakarat” sem esik egybe a népakarat ideájával. Végül persze az idealizált általános akarat egyetlen ember akaratával fog egybeesni: „Il faut volonté une!” – mondotta Robespierre, majd megindította a köztársaság „egysége és oszthatatlansága elleni összeesküvések” (azaz mások másmilyen akarata) elleni politikai pereket.

A hatalommegosztás Locke és Montesquieu óta közhelyes követelménye, a súlyok és ellensúlyok angol és amerikai alkotmányba rögzített elve persze nem tud ilyen patetikus szabadságra-kényszerítési programokkal szolgálni. De legalább túlélhető.

A fejedelem

Részlet Niccolò Machiavelli művéből¹

XVII. A könyörületességről és kegyetlenségről; inkább szeressék-e a fejedelmet, mint féljék; vagy ellenkezőleg, inkább féljék, mint szeressék

Az imént felsorolt tulajdonságokból következik, hogy jobb, ha az uralkodót könyörületesnek tartják, mint kegyetlennek. Mégis vigyázni kell, hogyan alkalmazzuk a könyörületességet. Cesare Borgiát kegyetlennek ismerték; mégis ezzel a kegyetlenségével rendbe szedte Romagnát, egyesítette, békés, biztonságos életre szoktatta. Amiért, ha jól szemügyre vesszük, sokkal könyörületesebb volt, mint a firenzeiek, akik, hogy kegyetlenek ne tartsák őket, végignézték Pistoia romlását. Az uralkodónak nem kell attól félnie, hogy kegyetlenek tartják és megrágalmazzák, ha egységben és biztonságban tartja alattvalóit. Mert egy kevés vér kiontásával könyörületesebb lesz a fejedelem, mint némelyek, akik merő könyörületből szabad folyást engedtek a rendetlenségnek, ez pedig ödöklésre és rablásra ad alkalmat. A rendetlenség ugyanis általában az egész közösséget veszélyezteti, az uralkodó által elrendelt kivégzések pedig egy-egy személy ellen irányulnak. S az uralkodók közt legkivált az új uralkodónak nem lehet elkerülnie, hogy kegyetlenek nevezzék, mert az új hatalmakat többféle veszély fenyegeti. Vergilius is ezt mondja Dido szavaival:

*Res dura et regni novitas me talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri.*²

Mégis a bizodalomban és a cselekedeteiben egyaránt elővigyázatosnak kell lennie. Senkit se riasszon el magától: legyen mértéktartó, körültekintő és emberséges. Ne tegye a túlzott bizalom óvatlanná, sem tűrhetetlenné a túlzott bizalmatlanság.

Mindebből vita származik: szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg. Azt feleljük, egyik is, másik is szükséges lenne, de mivel nehéz e két dolgot összekapcsolni, biztonságosabb, ha tartanak tőle, mint ha szeretik, ha a kettő közül egyiknek már hiányoznia kell. Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, mint már fentebb mondtam, de mihelyt szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened. Amely uralkodó csak szavukra épített, s másként nem készült fel a baj ellen, tönk-rejut; mert az olyan barátsággal, amely nem

¹ Machiavelli, Niccolò: A fejedelem. Fordította Lutter Éva. Az utószót és a jegyzeteket Herczeg Gyula írta. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

² Mostoha helyzetem, az készit így cselekedni, s uralkodó / Kezdeti volta, hogy örökkel védezzem a partot. (Vergilius: Aeneis I. 563–564.)

lelki nagyságból és nemességből ered, hanem úgy vásárlod, nem rendelkezhetsz, s amikor szükséged lenne rá, nem tudsz élni vele. Inkább támadnak az emberek olyan valaki ellen, aki megszerettette magát velük, mint akitől félnek; mert a szeretet olyan egyezség, amelyet az emberek rosszaságból és minden alkalommal, mikor érdekük kívánja, érvénytelennek tekintenek; a félelmet pedig a büntetéstől való rettegés ébren tartja. A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell: csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója, mert nagyon is rendjén van, ha félnek tőle, de mégsem gyűlölik; s ez így lesz mindaddig, míg alattvalói vagyonához és asszonyaihoz nem nyúl. S ha valami mégis vérontást követel, úgy járjon el, hogy tettének magyarázata és nyilvánvaló oka legyen; s mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodják, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk elvesztését, mint örökségük elvesztését. Ūrügy pedig mindig akad arra, hogy a más vagyonát elvegyük; aki fosztogatásból él, bőven talál okot, hogy a másét elfoglalhassa, a vérontásnak viszont nehezebb okát és magyarázatát adni.

Hanem amikor az uralkodó a hadak élén áll, s katonák sokaságát vezérli, éppenséggel nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, haditettet végre nem hajtottak. Hannibál bámulatos tettei közt emlegetik, hogy midőn tengernyi népekből álló óriási hadseregét idegen földre vezérelte, vitézei egymással, de vezérükkel sem különböztek össze, sem jó-, sem balszerencsében. Ezt pedig csak embertelen kegyetlenségének köszönhetette, mely sokféle jó tulajdonságával együtt tisztetetet és félelmet ébresztett fegyvereseiben. Enélkül pedig ezen eredmény eléréséhez egyéb jó tulajdonságai nem lettek volna elégségesek. S a kevésbé meggondolt írók egyfelől csodálják ezt a képességet, másfelől kárhoztatják

annak fő okát. Hogy pedig igaz, miszerint egyéb jó tulajdonságaival nem sokra vitte volna, itt van példának Scipio: ritka tehetség, s nemcsak a maga idejében, hanem az egész ismert történelem során is; ellene Spanyolországban seregei fellázdak, mert túlságosan könyörületes volt, s katonáinak olyan szabadságot engedett, mely nem illett a katonai fegyelemhez. A dolgot pedig Fabius Maximus a szenátus előtt szemére hányta, s őt a római hadak megrontójának nevezte. Lokrisz lakóit pedig, akiket Scipio valamely alvezére kipusztított, nem bosszulta meg, s annak az alvezérnek komiszságát jóvá nem tette; mindez elnéző természetéből származott; olyannyira, hogy amikor valaki a szenátusban mentegetni akarta, azt mondta: sokan vannak, akik úgy tudják, hogy jobb nem hibázni, mint elkövetett hibákat jóvátenni. Ez a természet idővel foltot ejthetett volna Scipio dicsőségén, hírnevét elhomályosíthatta volna, feltéve, hogy ilyen maradt volna akkor is, ha főhatalomra kerül; de mivel a senatus kormányzása alatt állott, e káros tulajdonságát nem vették észre, sőt, dicsőségére vált.

Bevégezem tehát, amit arról mondtam, hogy szeretetre méltó legyen a fejedelem, vagy inkább féljenek tőle: mivel az emberek akaratától függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratától, hogy félnek-e tőle, igazodjék a bölcs uralkodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól; tehát mint mondtam, csak arra kell vigyázni, hogy gyűlöletet ne érezzenek iránta.

XVIII. Hogyan tartsa meg a fejedelem az adott szót

Bárki megértheti, mennyire dicséretes, ha a fejedelem megtartja adott szavát, őszinteséggel és nem ravaszsággal él. Napjainkban mégis azt tapasztaljuk, hogy a szószegeő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.

Tudnunk kell tehát, hogy kétféle módszer van a küzdelemben: az egyik a törvényekkel, a másik az erőszakkal. Emberi tulajdonság az egyik, állati sajátság a másik. Mivel azonban az egyikkel némelykor nem boldogulsz, a másikhoz kell folyamodnod. Ezért a fejedelemnek tudnia kell használni a benne rejlő embert és állatot. Leplezetten erre tanítják a fejedelmet a hajdani szerzők is, akik leírják, hogyan adták nevelésbe Kheiron kentaurhoz Akhilleuszt és több régi uralkodót, hogy a maga elvei szerint nevelje őket. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy mesterük félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelem egyik és másik természetét egyaránt kell hogy tudja használni: egyik a másik nélkül nem lehet tartós.

S mert a fejedelemnek jól kell használnia az állati természetét, a rókát és az oroszlánt kell követnie; az oroszlán tehetetlen a hurokkal szemben, a róka a farkasok elől nem tud menekülni. Ezért hurkot ismerő rókának kell lennie, és farkast rémítő oroszlánnak. Aki egyedül az oroszlán természetét utánozza, semmire sem megy vele. A bölcs

uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok, melyek miatt ígéretet tett, megszűntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna; de mert gonosz indulatúak, nem tartják meg adott szavukat veled szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben. Különbösen is a fejedelem mindig talál rá alkalmat, hogy családságát jó színben tüntethesse fel. Végtelenül sok mai példával igazolhatnám ezt, s megmutathatnám, hány ígéret maradt teljesítetlen; s az, aki a róka természetéhez tartotta magát, jobban járt. De ezt a természetét jól el kell titkolnia, és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie; olyan ostobák az emberek, s olyannyira csak a mának élnek, hogy aki be akarja csapni őket, mindig megtalálja köztük a maga emberét.

Egyet az új példák közül mégsem akarok elhallgatni. VI. Sándor mást sem tett, másval sem gondolt, mint hogy az embereket rászedje, s mindig talált valakit, akit megcsalhatott. És nem volt ember, aki nála nagyobb erővel, ékesszólással és esküdözéssel állított volna valamit, hogy aztán az ellenkezőjét cselekedje; mégis mindig minden úgy sikerült, ahogyan akarta, mert ismerte a világ dolgait.

A fejedelemnek éppen ezért nem kell a fenti tulajdonságok mindegyikével rendelkeznie, de szükséges, hogy külsőleg úgy mutakozzék, mintha rendelkezne velük. Sőt, azt merészelem állítani, hogy ha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, ez ártalmas volna; látszatuk viszont hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell nemcsak látszania, hanem annak is kell lennie. Ugyanakkor lélekben mindig elkészülni az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. Meg kell értenie, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az embereket jónak

szokták tartani; részben az állam megtartásának szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületeség, emberiesség és vallás ellen cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja.

Vigyáznia kell tehát a fejedelemnek, hogy soha mást ki ne ejtsen a száján, mint olyan dolgokat, melyek magukba foglalják a fenti öt jó tulajdonságot, s amikor mások látják vagy hallják, legyen csupa könyörületeség, csupa becsületesség, csupa feddhetetlenség, csupa emberség, csupa vallásosság. És semmi sincs, ami ennél az utolsó tulajdonság látzatánál fontosabb lenne; az emberek pedig inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, milyennek mutatod magad, s csak kevesen érzik meg, milyen vagy valójában; s ezek sem merészelnék a többség véleménye ellen szólni, azok ellen, akiket az állam tekintélye pártol. Az emberek cselekedeteiben, de különösen a fejedelmében, akivel szemben nincs helye a jogos számonké-

résnek, a végcélt kell tekinteni. Győzzön tehát a fejedelem, és tartsa fenn hatalmát, s eszközeit tiszteletre méltónak fogják ítélni, és mindenki csak dicsérni fogja; mert a tömeg csak a látszat és az eredmények után megy; a világon pedig csak tömeg létezik, az egyes embernek csak akkor nyílik tér a cselekvésre, amikor a nagy tömegnek nincs kire támaszkodnia. A mi időnkben is van egy olyan uralkodó, akit jobb néven nem nevezni, s aki másról sem beszél, mint békéről és bizalomról, pedig egyiknek is, másoknak is esküdt ellensége; el is veszítette volna hírnevét és országát, ha akár az egyiket, akár a másikat megtartja.

Rainer Maria Rilke Az áhítat könyve [9]

Munkásaid vagyunk: segéd és mester
csak téged épít, nagy Középhajó.
És néha jó egy Vándor, fáradt testtel,
és megvilágosít, beszélni kezd el,
mutatva, mi a helyes és a jó.

Táncol alattunk és inog az állvány,
kezünkbe oly súlyos a kalapács
s egy perc jó tőled, az idők homályán,
mint tengerről a szél s arcunkra szállván
már érez is a lakatos, az ács.

A kalapácsok erre rengve rengnek,
kopácsolástól süketül az agy,
mit a kezünk estére abbahagy.
S ekkor jövő kontúrjaid derengnek.

Isten, te nagy.

(Kosztolányi Dezső fordítása)

Az instituált uralkodó jogairól

Részlet Thomas Hobbes: *Leviatán* című művéből*

Instituált államról akkor beszélünk, ha egy emberi sokaságban mindenki mindenki-vel megállapodás útján megegyezik abban, hogy a többség mindannyiuk megszemélyesítésének, azaz képviselésének jogát bárkire vagy bármilyen gyülekezetre ruházza át; hogy valamennyien, akár rá szavaztak, akár ellene, a személy vagy gyülekezet minden cselekedetét éppoly jogszerűnek tekintik, mintha saját cselekedetük volna, s teszik ezt avégett, hogy egymás közt békében élhessenek, és hogy másokkal szemben védelemben részesüljenek. Az államnak ebből az intézményéből származik annak vagy azoknak minden joga és felhatalmazása, akikre az összegyűlt nép egyetértésével az uralkodói jogkört ráruházták.

Először is, mivel megállapodásról van szó, nyilván, hogy korábbi megállapodás senkit se kötelez semmire, ami ezzel ellentétes. És következésképpen államot hoztak létre, a megállapodás értelmében uralkodó cselekedeteit és nézeteit a magukénak érik el, s így annak engedélye nélkül törvényesen köthetnek maguk közt olyan új megállapodást, mely szerint bármilyen dologban valaki másnak tartoznak engedelmisséggel. És ezért az alattvalók király engedélye nélkül nem dönthetik meg uralmát, nem térhetnek vissza az egyenetlenkedő sokaság zavaros körülményeihez, s nem ruházhatják át a képviselés jogát jelenlegi képviselőjükről egy másik személyre vagy gyülekezetre.

* Hobbes, Thomas: *Leviatán* 1–2. rész. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Nagy Levente, fordította Vámosi Pál. Kolozsvár, Polis, 2001.

Mert mindenki mindenki-vel szemben kötelezve van arra, hogy mindazt, amit a jelenlegi uralkodó cselekszik vagy célszerűnek tart megtenni, sajátjának ismerje el, és saját megbízásából történő cselekedetnek tekintse, nehogy ha valaki ellentétes nézeteket vall, a többiek mind megszegjék a vele kötött megállapodást, ami igazságtalanság. És mivel a felségjogokat mindegyikük az őket megtestesítő személyre ruházta át, így ha leteszik az uralkodót, a tulajdonát veszik el tőle, ami szintén igazságtalanság. Mi több: ha valaki megkísérli letenni uralkodóját, s ez emiatt megöli vagy megbünteti őt, büntetésének ő maga az értelmi szerzője, mert az intézménnyel uralkodója minden jövőbeli cselekedetére felhatalmazást adott. És mivel igazságtalanság, ha valaki olyasmit tesz, ami saját felhatalmazása alapján büntetendő, ezért cselekedete ezen a címen is igazságtalan. Ha pedig egyesek az uralkodójukkal szembeni engedetlenséget egy olyan új megállapodással magyarázzák, amelyet nem emberekkel, hanem Istennel kötöttek, ez is igazságtalanság. Istennel ugyanis csak annak útján lehet megállapodást kötni, aki személyét képviseli, márpedig ezt csupán Isten helytartója teheti, aki az Ő fennhatósága alatt rendelkezik a felségjogokkal. De ez az Istennel kötött állítólagos megállapodás még annak a lelkiismerete szerint is, aki előhozakodik vele, annyira nyilvánvaló hazugság, hogy aki ilyet mond, az nemcsak igazságtalan, hanem aljas és gyáva jellemű ember is.

Másodszor: mivel az emberek a megszemélyesítés jogát arra, akit uralkodójuknak neveznek, csak egymás közt, nem pedig mindannyiuk és közte létrejött szerződés alapján ruházták át, ezért az uralkodó részéről szerződésességéről nem beszélhetünk. Következésképpen egyetlen alattvalója sem szabadíthatja ki magát az alárendeltségből azáltal, hogy e szerződés érvénytelenségével hozakodik elő. Mert nyilvánvaló, hogy

az uralkodónak megtett személy előzetesen semmiféle szerződést nem kötött alattvalóival, hisz ez esetben vagy az egész sokasággal, mint az egyik szerződő féllel, vagy pedig minden egyes emberrel külön-külön kellett volna szerződést kötnie. Márpedig az egész sokasággal mint egyetlen szerződő féllel lehetetlen szerződést kötni, mert a sokaság akkor még nem egyetlen személy. Ha viszont az uralkodó annyi szerződést köt, ahány ember van, ezek a szerződések a felségjogok ráruházása után hatálytalanok, mert ha bárki bármilyen cselekedetet szerződésszegésnek minősít, a saját és az összes többi ember cselekedetét minősíti annak, hiszen az uralkodó mindannyiuk megszemélyesítőjeként és felhatalmazásával követte el. Továbbá: ha egy vagy több személy azt állítja, hogy az uralkodó megszegte az institúciókor kötött szerződést, s az alattvalói közt más vagy mások, vagy maga az uralkodó azt állítja, hogy nem történt szerződésszegés, ez esetben nincs bíró, aki e vitát eldönthetné. Ami újból a kard uralmát idézi fel, s mindenki visszanyeri azt a jogát, hogy saját erejére támaszkodva védje meg magát, ellentétben azzal a szándékkal, amely az uralkodó institúciójakor vezette. Ezért értelmetlen dolog a felségjogokat előzetes szerződéssel átruházni. Az a nézet, amely szerint a király hatalmát szerződés által, vagyis feltételeken kapja, annak az egyszerű igazságnak meg nem értéséből fakad, hogy a szerződés puszta szó és lehelet, s csak annyi ereje van arra, hogy bárkit kötelezzen, féken tartson, kényszerítsen vagy megvédjen, amennyit a közhatalom kardja, tehát annak a felségjogokkal rendelkező személynek vagy gyülekezetnek szabad keze kölcsönöz neki, amelynek cselekedeteit mindenki elismeri, és az uralkodóban egyesített ereje végrehajtja. Ha azonban a felségjogokat egy gyülekezet testesíti meg, senki sem képzelet, hogy az institúció valamiféle szerződésen alapul, mert senki se olyan ostoba, hogy

például azt állítaná, hogy Róma népe a felségjogokat a rómaiakra ilyen és ilyen feltételekkel ruházta át, s hogy ezeknek a feltételeknek meg nem tartása esetén Róma népe törvényesen megfoszthatja uralmától a rómaiakat. Az ok, amiért az emberek nem látják, hogy mindez a királyságra és a népkormányzatra egyformán érvényes, azoknak becsvágyában rejlik, akik egy gyülekezet kormányzását a királysággal szemben előnyben részesítik, mert az előbbiben, azt remélik, maguk is részt vehetnek, az utóbbinál viszont a hatalom élvezetéről le kell mondaniok.

Harmadszor: mivel a többség igenlő szavazatával uralkodót nevezett ki, az, aki nemmel szavazott, most köteles a többiekkel egyetérteni, vagyis beletörödni abba, hogy az uralkodó minden jövőbeli cselekedetét elismerje, mert másként a többiek törvényesen megölhetik. Ha ugyanis az összegyűlt emberek testületéhez saját jószántából csatlakozott, ezzel kellőképpen kinyilvánít

totta akaratát, hallgatólagos szerződést kötött, hogy a többség jövőbeli határozataihoz tartani fogja magát. Ha tehát nem tartja magát a határozatokhoz, vagy azoknak bármelyike ellen szót emel, szerződésével elletétesen s ezért törvénytelenül jár el. De akár tagja volt a gyülekezetnek, akár sem, akár kikérték hozzájárulását, akár nem, vagy alá kell vetnie magát a többiek határozatának, vagy megmarad abban a hadiállapotban, amelyben korábban volt, és amelyben bárki, anélkül, hogy jogtalanságot követne el, megölheti.

Negyedszer: mivel minden alattvaló az intéstitúció alapján az instituált uralkodó minden cselekedetének és nézetének értelmi szerzője, ebből következik, hogy az uralkodó semmilyen cselekedetét nem lehet alattvalóival szemben elkövetett jogtalanságnak tekinteni, és senkinek se szabad igazságtalansággal vádolnia őt. Mert ha valaki bárki másnak felhatalmazása alapján tesz valamit, e tettevel nem követhet el jogtalanságot azzal szemben, akinek felhatalmazásából cselekszik. Márpedig az állam intéstitúciójánál minden egyes ember az uralkodó minden cselekedetének értelmi szerzője, következésképpen ha valaki uralkodója részéről vele szemben elkövetett jogtalanságról panaszkodik, olyasmiről panaszkodik, aminek ő az értelmi szerzője, s ezért senki más nem vádolhat, csak saját magát. Sőt, még saját magát se, mert önmagával szemben senki se követhet el jogtalanságot. Az igaz, hogy az uralkodói hatalom birtokosai méltánytalanságot elkövethetnek, de a szó igazi értelmében vett igazságtalanságot vagy jogtalanságot nem.

Ötödször: a legutóbb elmondottakból következik, hogy a felségjogok birtokosát alattvalói törvényesen se ki nem végezhetik, se másféle büntetésben nem részesíthetik. Mert minden egyes alattvaló uralkodója cselekedeteinek értelmi szerzője, s így más büntet meg azokért a cselekedetekért, ame-

lyeket maga követett el. És mivel az intéstitúció célja az összesség békéje és védelme, s akinek joga van a célra, annak joga van az eszközre is, ezért minden felségjogokkal felruházott személynek vagy gyülekezetnek joga van rá, hogy megítélje, melyek a béke és védelem eszközei, s mi az, ami a békét és védelmet akadályozza és zavarja. És ugyanígy joga van arra is, hogy a béke és biztonság megőrzése érdekében mind megelőzőképpen, vagyis a belső egyenetlenkedés és a kívülről jövő ellenségeskedés megakadályozására, mind pedig, ha a béke és biztonság elveszett, annak visszaszerzésére mindent, amit szükségesnek tart, megtegyen. És ezért

hatodszor: a felségjogokhoz tartozik annak megítélése, hogy mely nézetek és tanítások károsak a békére, és melyek szolgálják azt, s következésképpen, hogy milyen esetekben, mértékben és tekintetben lehet azokban az emberekben megbízni, akik a néphez beszélnek, s hogy ki vizsgálja meg kiadásuk előtt az összes könyvekben levő tanításokat. Mert cselekedeteink nézeteinkből fakadnak, s a nézetek helyes irányításában rejlik cselekedeteink helyes – vagyis a békét és egyetértést szolgáló – irányítása. És jóllehet a tanítások dolgában csakis az igazságot szabad szem előtt tartani, ez azonban a béke érdekében történő irányítást nem tiltja. A békének ellentmondó tanítások ugyanis éppoly kevésbé lehetnek igazak, mint ahogy a béke és egyetértés sem ellenkezhetik a természet törvényével. Igaz, néha előfordul, hogy egy államban a kormányzók és tanítók hanyagsága meg ügyetlensége következtében hamis tanítások terjednek el, s ilyenkor a velük szemben álló igazságokat általában terheseknek tekintik. Amde még a lehető leghirtelenebbül és leghevesebben betörő új igazság sem bontja meg soha a békét, legfeljebb csak olykor ismét felszítja a háborút. Mert ahol a népet olyan hanyagul kormányozzák, hogy néze-

tei védelme és elterjesztése érdekében fegyvert mer ragadni, ott még mindig hadiállapot uralkodik, nem béke van, hanem csak kölcsönös félelemből eredő fegyverszünet, s az emberek állandóan mintegy a csatározások mezsgyéjén élnek. Ezért az uralkodói hatalom birtokosát megilleti az a jog, hogy minden nézetet és tanítást megítéljen vagy megítélésükre bírakat nevezzen ki, mivel ez a békét s így az egyenlenség és a polgárháború elhárítását szolgálja.

Hetedszer: a felségjogokhoz tartozik a teljes illetékesség azoknak a szabályoknak kibocsátásában, amelyekből mindenki kiolvashatja, milyen javakat élvezhet, és mit tehet anélkül, hogy bármely alattvalótársa részéről háborításnak legyen kitéve. És ez az, amit *tulajdonnak* nevezünk. Mert az uralkodói hatalom létrehozása előtt – mint már említettem – mindenkinek mindenre joga van, ami pedig szükségképpen háborúhoz vezet. Ezért a tulajdon, amely a béke előfeltétele és az uralkodói hatalom függvénye, e hatalomnak a közbéke érdekében bevezetett rendszabálya. E tulajdonnak (vagyis a *meum-tuum* elvének), valamint az alattvalók jó, rossz, törvényes és törvénytelen cselekedeteinek szabályai a polgári törvények, azaz minden állam saját, meghatározott törvényei, jóllehet a *polgári törvények* megjelölést manapság Róma városának ősi, polgári törvényeire korlátozzák, mert e város annak idején a világ nagy részének fővárosa volt, s ezért törvényeit e területeken polgári törvényeknek tekintették.

Nyolcadszor: a felségjogokhoz tartozik az igazságszolgáltatás joga, vagyis mindazoknak a vitás eseteknek a meghallgatása és eldöntése, amelyek a polgári vagy természeti törvényekből, valamint a tényekből eredhetnek. A vitás esetek eldöntése nélkül ugyanis az alattvalók közt mások jogtalanságaival szemben senki se részesülne védelemben, a *meum-tuum* törvényei hiábavalók volnának, s a természetes és szükséges ön-

fenntartási ösztön következtében mindenki megőrizné azt a jogát, hogy saját erejére támaszkodva védje meg önmagát, ami hadiállapotot jelent, és ellenkezik az állam intézményének céljával.

Kilencedszer: a felségjogokhoz tartozik a más nemzetekkel és államokkal kapcsolatos békekötés és hadüzenet joga, vagyis annak megítélése, hogy ezek mikor szolgálják a közjót, s hogy e cél érdekében mekkora haderőt kell mozgósítani, felfegyverezni és fizetni, valamint a költségek fedezésére az alattvalóktól történő adószedés joga. Mert a nép védelmét szolgáló hatalom a hadseregen nyugszik, a hadsereg ereje pedig az erőknél a főparancsnok alatti egyesítésén, miért is a főparancsnokság az instituált uralkodó hatáskörébe tartozik. A haderő főparancsnoksága ugyanis annak hordozóját más intézmény nélkül felségjogokkal ruházza fel. És ezért a felségjogok birtokosa, bár-

kit nevezzenek is ki a hadsereg vezérévé, mindig a legfőbb hadúr.

Tizedszer: a felségjogokhoz tartozik valamennyi tanácsadó, hivatalnok, előljáró és tisztviselő kiválasztása, mind békében, mind háborúban. Mert ha az uralkodó kötelessége a cél, vagyis a közbéke és a védelem szolgálata, értelemszerűen rendelkeznie kell a hatalommal is, hogy felhasználhassa azokat az eszközöket, amelyeket kötelessége teljesítésére a legalkalmasabbnak tart.

Tizenegyedszer: az uralkodót illeti meg az a hatalom, hogy az általa előzetesen hozott törvény alapján bármely alattvalóját vagyonnal vagy ranggal jutalmazza, testi vagy pénzbeli büntetéssel, vagy megszegyenítéssel sújtsa. Vagy ha nem áll fenn törvény, annak alapján, hogy megítélése szerint mi sarkallja leginkább az embereket az állam szolgálatára, és mi rettentí el őket az államellenes cselekedetektől.

És végül: tekintettel arra, hogy minden ember természettől fogva milyen nagy értéket tulajdonít önmagának, mennyire megköveteli másoktól, hogy megbecsüljék, s milyen kevés értéket tulajdonít másoknak, ami egymás közti szakadatlan versengést, viszályt, pártütést és végül háborút idéz elő, ez pedig egymás kiirtásához és a közös ellenséggel szembeni erők csökkenéséhez vezet, ezért szükséges, hogy a megtiszteltetésnek törvényei legyenek, és azoknak az embereknek, akik az államot jól szolgálták vagy jól szolgálni képesek, hivatalos értékmérőjük legyen, s hogy e törvények végrehajtása egy vagy más személynek hatalmában álljon. De – mint már említettem – nemcsak a teljes haderő, vagyis az állami hadsereg feletti főparancsnokság, hanem a vitás ügyekben való igazságszolgáltatás is a felségjogokhoz tartozik, ezért az uralkodó joga az is, hogy megtisztelő címetek adományozzon, és kijelölje, hogy az egyes embereket milyen rangsorolás és méltóság illesse meg, s hogy nyilvános vagy magánösszejövetelek

alkalmával a megtiszteltetésnek milyen jeleit adják egymásnak.

Ezek a felségjogok lényegét alkotó jogok és azon ismertetőjegyek, amelyeknek alapján mindenki megállapíthatja, hogy az uralkodói hatalom kiben vagy mely gyűlekezetben testesül meg és lakozik. Mert ezek a jogok megoszthatatlanok és egymástól elválaszthatatlanok. A pénzverés, a kiskorú örökösök vagyona és személye feletti rendelkezés, a vásárhelyek kijelölése jogát és más törvényes előjogokat az uralkodó átruházhat anélkül, hogy alattvalói védelmét illetően hatalma csorbát szenvedne. De ha a haderő feletti főparancsnokságot átruházza, az igazságszolgáltatás jogát hiába tartja meg magának, mert a törvényeket nem tudja végrehajtani, s ha átadja az adószedés jogát, hiábavaló a haderő, ha pedig lemond a tanítások irányításáról, az emberek a kísértetektől való félelmükben fel fognak lázadni. Ezért ha megvizsgáljuk az említett törvények bármelyikét, azonnal felismerhetjük, hogy az összes többi megtartása a béke és az igazságosság megőrzésére, tehát arra a célra, amiért minden államot létrehoznak, hiábavalóan fog bizonyulni. És ez a megosztás arra tanít, hogy *az önmagában megosztott birodalom nem maradhat fenn*. Ilyen megosztás nélkül viszont sose jön létre két egymással szemben álló hadsereg. Ha Anglia legnagyobb részében nem terjedt volna el előzetesen az a nézet, hogy e jogokat megosztották a király, a nemesség és az alsóház között, a nép sose lett volna megosztott, és sose hullt volna ebbe a polgárháborúba – nem került volna sor háborúságra először azok közt, akik a politika terén nem értettek egyet egymással, aztán meg azok közt, akik a vallásszabadság kérdésében ellentétes nézeteket vallanak. És mindez a felségjogok kérdésében az embereknek olyan leckével szolgált, hogy ma már csak igen kevesen akadnak Angliában, akik nem látják be, hogy e felségjogok megoszthatatlanok, és hogy a béke legköze-

lebbi visszatérése alkalmával ezt általában el fogják ismerni, s azután ez mindaddig így is marad, amíg e szörnyűségek feledésbe nem mennek – de nem tovább, hacsak az egyszerű népet nem fogják okosabban tanítani, mint ahogy eddig tanították. És mivel ezek lényeges és egymástól elválaszthatatlan jogok, ebből szükségképpen következik, hogy ha az uralkodó e jogok bármelyikét bármilyen szavak kíséretében látszólagosan átruházza, de magáról az uralkodói hatalomról kifejezetten nem mond le, s az átruházót a megadományozottak továbbra is uralkodójuknak nevezik, az átruházás érvénytelen. Mert még ha mindent átruházott volna, amit csak tud, de az uralkodói jogkört visszaruházzuk rá, ezzel azt is mind visszaadtuk neki, ami e jogkörhöz elválaszthatatlanul hozzátartozik.

Mivel ez a nagy jogkör megoszthatatlan és a felségjogoktól elválaszthatatlan, ezért kevés alapja van azok nézetének, akik azt állítják, hogy a szuverén uralkodók, jóllehet *singulis majores*, azaz nagyobb hatalommal

bírnak, mint mindegyik alattvalójuk, mégis *universis minores*, vagyis alattvalóik összességénél kisebb a hatalmuk. Mert ha az összességen nem kollektívumot mint egyetlen személyt értenek, ez esetben az *összesség* és a *mindegyik* ugyanazt jelenti, s így e kijelentés értelmetlen. Ha viszont az *összességen* egyetlen személyt értenek (akit az uralkodó testésít meg), akkor az összesség hatalma azonos az uralkodói hatalommal, s így e kijelentés újból csak értelmetlen. Kijelentésük értelmetlen voltát könnyen felismerik, ha a felségjogokkal egy népgyülekezet rendelkezik, de ha egy király, akkor már nem – holott a felségjogok ugyanazok, akárki rendelkezik is velük.

És amiképpen az uralkodó hatalmának, azonképpen a méltóságának is nagyobbak kell lennie, mint bármely alattvalójának vagy az alattvalók összességének méltósága. A méltóság forrása ugyanis a felségjogokban van. A nemesi, grófi, hercegi és főhercegi méltóságok mind az ő teremtményei. És ahogy a gazda jelenlétében a szolgák mind egyenlők, és nincs semmi méltóságuk, ugyanúgy az alattvalók az uralkodó jelenlétében. És bár ha nincsenek a színe előtt, az egyik fényesebben, a másik kevésbé fényesen ragyog, de a jelenlétében csak ugyanannyira ragyognak, mint a csillagok a napfényben.

Itt azonban valaki azzal az ellenvetéssel hozakodhatna elő, hogy eszerint az alattvalók helyzete igen nyomorúságos, hiszen ki vannak szolgáltatva az ilyen korlátlan hatalommal rendelkező személy vagy személyek gerjedelmeinek és más féktelen szenvedélyeinek. És akik királyságban élnek, ezt általában a királyság hibájának tartják, akik pedig demokratikus kormányzat vagy más szuverén gyülekezet fennhatósága alatt élnek, mindezt a kellemetlenséget ennek az államformának tulajdonítják, holott a hatalomnak, ha kellő védelmet tud nyújtani, minden formája azonos. Mert e vádaskodók nem gondolnak arra, hogy az emberi körülményekben mindig akad egy s más

kellemetlenség, s hogy a legrosszabb, ami bármely kormányformában a népet általában érheti, alig nyom valamit a latban, ha azzal a nyomorúsággal és szörnyű szenvedéssel hasonlítjuk össze, amely a polgárháborúnak vagy az oly uratlan emberek féltelenségének velejárója, akik felett nem áll se törvény, se kényszerítő erő, amely a fosztogatástól és bosszútól visszatartaná őket. És arra sem gondolnak, hogy még a szuverén uralkodó részéről megnyilvánuló legnagyobb nyomást se az alattvalók megkárosításától vagy meggyengítésétől várható valamilyen élvezet vagy előny váltja ki, hisz az uralkodó ereje és dicsősége épp az alattvalók életerején nyugszik, hanem maguknak az alattvalóknak háborgásai és vonakodása, hogy hozzájáruljanak saját védelmükhöz, teszi az uralkodó számára szükségessé, hogy béke idején minden lehető kényszerítsen belőlük, mert előre nem látott események vagy hirtelen felmerülő szorultság alkalmával csakis ily módon rendelkezhetik az ellenséggel szembeni ellenálláshoz és a győzelemhez szükséges eszközökkel. Ugyanis természetből fogva mindannyian jókora nagyítóüveggel (azaz szenvedéllyel és önszeretettel) vagyunk ellátva, s ezen keresztül szemlélve minden kis adózás nagy sérelemnek tűnik, ezzel szemben távcsővel (azaz erkölcstannal és államtudománnyal) nem rendelkezünk, hogy messziről felismerjük a fejünk felett függő szerencsétlenségeket, amelyeket ez adók nélkül nem lehet elhárítani.

Weöres Sándor Isten kezében

Az égig érő bércek között járok,
Egymásba olvad hegy-völgy és határ,
Ugyanaz fenn és lenn; csak annyit látok,
Mint csarnok ívén mászkáló bogár.

A törvényhozóról

Részlet Jean-Jacques Rousseau: A társadalmi szerződésről című művéből¹

Hogy felfedezhessük, milyen társadalmi rend felel meg leginkább a nemzeteknek, ahhoz valamilyen magasabb értelemre volna szükségünk. Ez az értelem ismerne minden emberi szenvedélyt, de egyiknek sem esnék rabul; egészen más természete volna, mint nekünk, de tökéletesen ismerné a miénket; boldogulása független lenne a miénktől, de mégis törődne velem, hogyan boldogulunk, s végül: a távoli jövőben akar-e dicsőséget szerezni, s ezért képes volna rá, hogy az egyik évszázadban munkálkodjék és a másikban arassa le munkájának gyümölcsseit.² Istennek kellene lennie, aki törvényeket ad az embereknek.

Amit Caligula a tények vonatkozásában mondott, ugyanazt mondta Platón a jog vonatkozásában, amikor a polgárt és a királyt akarta meghatározni a kormányzásról szóló könyvében; de ha igaz, hogy a nagy fejedelem ritka ember, mennyivel inkább ritka a nagy törvényhozó! Az előbbinek csak követnie kell a mintát, amelyet az utóbbinak kell elé tárnia. Ő a tervező, a gép feltalálója, a másik csak a munkás, aki összeszereli és mozgásba hozza a gépet. A társadalmak születésekor, mondja Montesquieu, az államok teremtik az intézményeket, később már az intézmények alakítják az államok vezetőit.

¹ Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről. In: Értekezések és filozófiai levelek. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária, fordította Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978.

² Egy nép csak akkor lesz híres, amikor törvényhozása hanyatlani kezd. Nem tudjuk, hány évszázadon keresztül élt Spárta Lükurgosz törvényei alatt, mielőtt Görögország többi részében emlegetni kezdték volna.

Aki van olyan bátor, hogy egy nép megszervezésére vállalkozik, annak elegendő tehetséget kell éreznie magában, hogy úgyszólván magát az emberi természetet is átalakítsa: az egyént, ezt az önmagában véve zárt és egyedülálló egészet egy nagyobb összesség részévé kell változtatnia, amelytől az bizonyos értelemben létét és életét nyeri: módosítania kell, hogy megerősítse az ember alkatát, az egészre vonatkoztatott morális létezéssel kell felváltania a fizikai és független létezést, amellyel a természet valamennyiünket megajándékozott. Egyszóval, meg kell fosztania az embereket tulajdon erőiktől, s olyan erővel kell felruházni őket, amely idegen tőlük, és amelyet nem tudnak mások segítségével használni. Minél inkább elhalnak és megsemmisülnek a természeti erők, annál nagyobbak és maradandóbbak a szerzett erők, s annál szilárdabb és tökéletesebb a társadalmi rend. Ha tehát az egyes polgár semmi és semmire sem képes a többiek együttműködése nélkül, s ha az összesség szerzett ereje eléri vagy felülmúlja az egyének természetes erejének összegét, úgy elmondhatjuk, hogy a törvényhozás a lehető legnagyobb tökélyre jutott.

A törvényhozó minden szempontból rendkívüli ember az államban. Ha szellemi tehetségével ki kell tennie a többiek közül, hivatásánál fogva nem kevésbé kitűnik közülük. A törvényhozás nem közhivatal és nem főhatalom. Feladata megalkotni a köztársaságot, de nem része a köztársaság alkotmányának: sajátos, magasabbrendű feladat ez, semmi köze az emberi világhoz. Mert ha az, aki az emberek fölött rendelkezik, nem rendelkezhetik a törvények fölött, úgy az, aki a törvények fölött rendelkezik, az emberek fölött nem rendelkezhetik, különben a törvények szenvedélyeinek eszközévé alacsonyulván, gyakran csak állandósítaná az igazságtalanságot, s a törvényhozó soha nem volna képes elkerülni, hogy mű-

vét megszenstelenítsék személyes céljai.

Midőn Lükurgosz törvényeket adott hazájának, azzal kezdte, hogy lemondott a királyságról. A legtöbb görög városban az volt a szokás, hogy idegenekre bízzák a törvényalkotás feladatát. Itália újabb kori köztársaságai gyakran utánozták ezt a szokást; így járt el a Genfi Köztársaság is, és nem csatlakozott.³ Róma fénykorában a zsarnokság minden bűne újraéledt, s az állam pusztulásnak indult, mert egyazon személyben egyesült a törvényhozó hatalom és a főhatalom. Mindazonáltal maguk a decemvirek soha nem támasztottak igényt arra, hogy pusztán a tekintélyük alapján bármely törvényt elfogadtassanak. *Egyetlen indítványunk sem válhatik törvénné a jóváhagyástok nélkül*, mondták a népnek. *Rómaiak, alkeossátok ti magatok a törvényeket, amelyekből boldogságtoknak kell fakadnia.*

Tehát az a személy, aki megfogalmazza a törvényeket, nem rendelkezik vagy nem rendelkezhetik törvényhozói hatalommal, a nép pedig még ha akarná sem foszthatná meg magát ettől az elidegeníthetetlen jogától; mert az alapszerződés értelmében csak az általános akarat kötelezi az egyéneket, és soha nem lehetünk biztosak benne, hogy valamely különös akarat megfelel-e az általános akaratnak, amíg a nép szabad választása nem döntötte el a kérdést. Már elmondtam ezt, de nem árt megismételni.

Így a törvényhozás művészetében egyszerre két, látszólag összeegyeztethetetlen dolgot találunk: az ember erejét meghaladó vállalkozást és a végrehajtáshoz szükséges hatalom hiányát.

³ Akik csak teológust látnak Kálvinban, azok félreismerik lángelméjének nagyságát. Éppúgy dicsőségére válnak bölcsek ediktumaink – nem kis része volt bennük –, mint az *Instítutio*. Bármekkora változást hozzon az idő vallásgyakorlatunkban, míg él bennünk a hon és a szabadság szeretete, nem szűnünk meg áldani e nagy férfiú emlékezetét.

Egy másik figyelemre méltó nehézség. Ha a bölcsek a maguk nyelvén szólnak a köznéphez, ahelyett, hogy az ő nyelvén beszélnének hozzá, nem találnak meghallgatásra. Csakhogy ezernyi gondolat van, melyet lehetetlen lefordítani a nép nyelvére. A túlságosan általános eszmék és a túlságosan távoli tárgyak egyaránt elérhetetlenek a nép számára; minden egyén azt a kormányzati formát kedveli, amelyik előmozdítja az ő magánérdekét, s ezért nehezen fogja fel, milyen előnyök származnak a jó törvények által rá mért temérdek lemondásból. Hogy a születőben levő nép megízlelhesse a politika egészséges elveit, és követni tudja az államérdek alapvető kívánalmait, ahhoz arra volna szükség, hogy az okozat okká legyen, hogy a társadalom szelleme, jóllehet csak az alkotmányból fakad, eleve felügyeljen az alkotmány bevezetése fölött, s az emberek már a törvények előtt olyanok legyenek, amilyenné a törvények által kellene válniok. Így hát, mivel a törvényhozó sem erőre, sem érvekre nem támaszkodhatik, ezért okvetlenül valamilyen másfajta tekintélyre kell hagyatkoznia, amely

erőszak nélkül is magával ragad és rábeszélés nélkül is meggyőz. Nos hát, ez bírta rá minden időben a nemzetek atyjait, hogy az éghez folyamodjanak közbenjárásért, és az istenektől származtassák bölcsességüket; mert a népek ily módon ugyanúgy vetik alá magukat az állam törvényeinek, mint a természeti törvényeknek, és ugyanannak a hatalomnak tulajdonítják a község létrejöttét, mint az emberét; s ennél fogva szabad elhatározásból engedelmeskednek és engedelmesen hordják a közüdv igáját.

Ennek a közemberek belátását meghaladó, magasabb észnek a határozásait adja a törvényhozó a halhatatlan lények szájába, hogy az ő tekintélyük erejével ragadja maga után azokat, akiket az emberi okosság nem volna képes megindítani. De nem akárki képes megszólaltatni az isteneket, vagy hitelt szerezni szavának, amikor az istenek tolmácsként lép fel. A törvényhozó kiváló szelleme az a valóságos csoda, amelynek igazolnia kell az elhivatottságot. Bárki készíthet kőtáblákat, vagy megvásárolhat egy orákulumot, vagy színlelheti, hogy titkos kapcsolatban áll valamilyen istenséggel, vagy betaníthat egy madarat arra, hogy a fülébe beszéljen, vagy kieszelhet valamilyen más alpári fogást az emberek ámítására. Aki csak ezt tudja, az véletlenül maga köré gyűjthet akár egy egész csapat bolondot is, de birodalmat soha nem fog alapítani, és hóbortos műve csakhamar odavész vele együtt. Az üres szemfényvesztés csak ideig-óráig tartja össze az embereket, csak a bölcsesség teremti szilárd kötelékeket. A zsidók törvényei még mindig fennállnak, Izmael fiának törvényei pedig tíz évszázada kormányozzák a fél világot, mindmáig hirdetve alkotójuk nagyságát. S ha a gőgös filozófia vagy a pártoskodás elvakult szelleme csupán szerencsés csalót lát a törvényhozókban, az igazi államférfi csodálattal adózik műveiknek, mert felismeri bennük a maradandó alkotások fölött őrökdő hatalmas szellemet.

Mindebből azonban nem arra kell következtetni, amire Warburton következtetett, hogy a politika és a vallás tárgya ugyanaz minálunk, hanem azt a következtetést kell levonnunk, hogy a nemzetek kialakulásakor az egyik eszköze a másíknak.

József Attila

[Indiában, hol éjjel a vadak...]

Indiában, hol éjjel a vadak
zöld szeme cikkan át a dzsungelen, –
mikor dédapa is kicsi volt még,
élt egy nagy fejedelem.

Parancsot adott, büszkét, szigorút:
„Fogjon mindenki szerszámot! Oda,
hol a lombzenére táncot lejt a hold,
épüljön hétszáz ékes palota!”

Hétszáz ékes palota közé
kincstárat vasból rakatott
s a napot akarta ráveretni,
mint óriás, tüzes lakatot.

Hiába szörnyedt el a nép
s kérlelték vének és papok:
„Ami égi, ne hozd a földre!”
A kapu pántja kérte a napot.

Feszült létra a felhő szélihez.
Megbillent az; a létra leszakadt.
Fogtak sasokat könnyű szekerbe.
A hámot szétszedték dalos madarak.

S míg sürgött irtózva, serénykedett
a dolgos népek megdöbbsent zöme,
kisült a vetés, kigyult a város;
kicsordult a nap lángos özöne.

Mint a zuhatag, hullt alá a tűz.
Állva száradt el a fejedelem.
S a hétszáz palota helyét elfoglalta
az őserdő egy hűvös éjjelen.

Bodor Pál (Diurnus)

A hatalom karikatúrája

A hatalom voltaképpen a tulajdonlás egyik – olykor abszolút – változata. A székelység lázongó engedetlenjeire, az 1764. január 7-én a Madéfalván egybegyűlt mintegy két és fél ezer csíki és háromszéki tiltakozó székelyre – mert nem akartak a Mária Terézia parancsára felállítandó három határőrezredben katonáskodni – Siskowicz tábornok utasítására Carato ezredes ágyútüzet nyitott. Több mint kétszáz férfit mészároltak le. Más alkalommal lázadó székelyeket saját uraik csonkítottak meg: az orrukat metszeték ki, egybehasítva a léket a szájukkal. Minél szélesebb tere van a hatalomnak, annál kegyetlenebb.

Néhány éve három szörnyeteg magyarországi falusi férfiről kiderült, hogy fél éven át veszettül, szadista módon kínoztak-gyötörttek egy nőt, tűket szúrtak a körmei alá, rajta nyomták el a cigarettájukat, fogóval tépték ki a nyelvét... A különlegesebb kínzások „jogát” kártyanyereségként szereztek: hatalmukban volt a nő, teljesen kiszolgáltatva, lekötözve, tűzzel, késsel borzalmasan meggyötörve.

Ez a borzalom egyben „reprezentatív” szimbólum. A korlátlan hatalom: a diktatúra lehetősége. Aki teljhatalommal bír, uralma mértékében bármit megethet a kiszolgáltattakkal. A világtörténelem a teljhatalom és a szabadság küzdelmének története. A hatalom – még ha csak egy fűrészt eltulajdonlásával vádolt 44 éves székely férfiről van is szó – bűnüldözés ürügyén (hiszen ugye: lopni bűn!) akár az ártatlan vádlott hasába is térdelhet, és tehet vele bármit, elvégre a „hatalmában van”.

Ha a hatalomnak módjában áll érdekei, mohósága, céljai érdekében szakadatlanul bővítenie a határait, tetszése szerint bármi-

lyen ismérvek szerint korlátoznia mások jogait osztály-, vagyoni, vallási, nemzeti-nemzetiségi, foglalkozási ismérvek, kategóriák, rangok szerint, akkor ott előbb-utóbb forradalom vagy teljes összeomlás következik be.

Hajdan a perzsák uralkodói között akadt olyan, akinek boldog kedvtelése volt, hogy személyesen, saját kezűleg tolja ki a hadifoglyok szemét. A kivégzés különleges, lassú, szadista módjait találták ki: a halálra ítéltet leölt állat bőrében a forró sivatagban állították ki a napra, a tűző forróságban az egyre zsugorodott bőr lassan megölte, megfojtotta, összetörte foglyát.

A hódító Nagy Sándor – akinek a kor filozófusa, Arisztotelész volt a házitanítója,

és aki minden hadi útján hordozta magával válogatott könyvtárát – Théba egész lakosságát kivégeztette, amikor a görög város szembeszegült vele. Kivétel nélkül mindenkit. Amikor ázsiai hódításai során egy erőd vitézül, sokáig ellenállt neki, győzelme után a foglyul ejtett hős erődparancsnokot maga elé szólíttatta, és mert az (joggal) büszkén nézett a szemébe, halálra ítélte, de perverz örömmel gondoskodott arról, hogy lassú halál legyen a sorsa: sziklás, rettenetes terepen lovak száguldottak vele, s vonszolták a „földön”, míg nem maradt belőle semmi. (Ezt a történetet Montaigne írta meg döbbenet a kegyetlenségről szóló esszéjében.)

A hatalom fényűzése, kéje és egyben fegyelmző demonstrációja tehát a minél meggyőzőbb bizonyítása annak, hogy vele nem érdemes szembeszállni. A kegyetlenség jobban védi a testőröknél. A hatalom bizonyos időszakokban nem korlátozza magát, minél nagyobb az ereje, annál hevesebben, kéjelegve él vissza vele. (Szabó Gyula, remek székely író, megrázó jelenetben írta le annak a gazdának a kegyetlen tombolását, aki csak a kutyáján élte ki dühét: egy fához láncolta, és agyonverte. Élvezte, hogy kitöltheti dühét. Végigolvasni is gyötrellem.)

*

Sokat emlegetjük (immár nagyon régen) a demokráciát. Egyik alapeleme a hatalom korlátozása. Ahol ez nem sikerül, ott nincs demokrácia.

Persze vannak szelídebb hatalmi rendszerek, ahol törvényi eszközökkel torolják meg a visszaélést. Nem tudok azonban a világtörténelemben olyan pillanatról, amelyben valahol valakik ne éltek volna vissza eszközeikkel, törvényeikkel, erejükkel. A forradalmakban (bizonyára ezért is) gyakran a bosszúállás is ott dühöng. Mindig volt kiktől eltanulni a visszaélést a fegyverekkel,

a győzelemmel. A hatalommal való visszaélés gyakori. A kivétel meglehetősen ritka.

Ahol az erő és az eszközök korlátozása nem működik szigorúan, ott előbb-utóbb robbanás következik be. Akkor is, ha az erő nem szadiszztikusan élt vissza eszközeivel, hanem csak fokozatosan terjesztette ki uralma határait, ha úgy viselkedett, mintha mindent jobban tudna a népénél, és kvázi törvényesen szélesítette mind jobban hatáskörét.

A hatalommal való visszaélés nem mindig látványos, nem mindig ismerhető fel hamar. Az uralkodás ravaszabb főszereplői egyet s mást ügyesen álcázhatnak is, hatalmuk önző növelését nem mindig könnyű fölfedezni, leleplezni, megakadályozni. Fő céljuk általában az anyagiak megszerzése, az erejük-hatalmuk (törvényi, szerkezeti stb.) növelése. Munkatársaikat mind inkább a lehetséges vazallusok sorából választják ki, azok közül, akik nem láznak, nem bírálják, hallgatnak és végrehajtanak – előnyök, jutalmak, jó fizetség, a hatalom más előnyeiből való részesedés kedvéért.

Nemrégiben furcsállottam egy meglehetősen jellegtelen kis helyi potentát fölfutását az állandóan szereplők élbolyába, ahol is szerény határozottsággal képvisel bármilyen éppen aktuális ellenszenvesen erőszakos álláspontot. Nem értettem, milyen képességével, tehetségével vívta ki a karrierjét, míg a véletlen a kezemre nem játszott egy régebbi újságot, abban pedig harsány nyilatkozatát arról, hogy de bizony, a hajléktalannokkal... Az olvasó már ismeri ezt a lemezt: sorsáért elsősorban maga a hajléktalan a hibás és a felelős, a legkevesebb, amit a társadalom „dolgos, szorgalmas, tiszta, rendezett” része joggal elvárhat tőle, hogy tegye magát láthatatlanná. Rejtőzzék-bújjon el, ne tegye kellemetlenné, kínossá a városképet.

Persze, az olvasó úgy érezheti, hogy az itt vázolt kép erőszakoltan túlzott, a téma karikatúrája. Tessék azonban odafigyelni például

az európai és nemcsak európai államok befolyásos vezetőinek soraiban mostanság leleplezett titkos nagy vagyonszerzők (miniszterek stb.) botrányaira. Óriási összegek tűnnek el magas tisztségviselők fedett bankszámláin. Van, ahol a lekenyerezés, a lekötelezés eszköze valuta, arany, ékszer, méregdrága-gyönyörű nő, luxusnyaralás valamely óceáni szigeten. Itt nálunk valamivel szerényebben, szegényesebben működik a panama.

A kép azonban, amelyet fentebb vázoltam, valóban inkább karikatúra, semmiképp sem tudományos elemzés. Nem is törekedtem erre. Csak azt akartam, hogy az olvasó ismerjen föl bizonyos jellegzetes jegyeket, bárhol tűnnek is fel. Tehetséges újságíró most keresse meg az adatgyűjtő helyét, hogy öt vagy tíz év múlva izgalmas dokumentumregényt írhasson a hatalom erejéről a csúcson és eltűnéséről a nihil vermeiben. Ha valakinek, hát a politikusnak nem érdemes gyorsan meggazdagodnia. Rajtaveszít.

József Attila

[Az Isten itt állt a hátam mögött...]

Az Isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot

Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értendem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.

Ugy segített, hogy nem segíthetett.
Lehetett láng, de nem lehetett hamva.
Ahány igazság, annyi szeretet.
Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.

Gyöngé a testem: óvja félelem!
De én a párom mosolyogva várom,
mert énvelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világom.

Felícides Ildikó

A képek hatalma, a hatalom képei

„You must feel an affinity for what you are photographing. You must be part of it, and yet remain sufficiently detached to see it objectively. Like watching from the audience a play you already know by heart.

Megérintettnek kell lenned attól, amit fényképezel. A részévé kell válnod, mégis kívülről kell maradnod ahhoz, hogy megőrizd az objektivitásodat. Mintha egy olyan színdarabot néznél a nézőtérrel, amelyet már kívülről tudsz.” (George Rodger)

1

Számomra fotográfusként a fotó (műalkotás) és a hatalom (keret) összetett, kényes viszonya permanens, minden időben pontosan megválaszolendő kihívás.

Képek létrehozása a dolgom: a pillanat rögzítése az időben, és ebben a rögzített pillanatban összesűrítve felmutatni az idő és tér teljességét. Ha sikerül, professzionalizmus. Szerencse. És kegyelem.

Már régen messze kerültünk a faragott kép tilalmától. A képkészítés olyan ősi ösztönünk, mint a levegővétel. Valami módon mindannyian szabadulni kényszerülünk a bennünk lévő képektől: álmodunk, festünk, verset írunk, babát faragunk, énekelünk. Külsővé, megfoghatóvá kívánjuk tenni a belsőt, vagy a külsőt a belső által megszűrve, transzformálva tesszük újra külsővé.

A képeknek erejük, hatalmuk van. Mágikus erejük. Áldást és rontást, szerencsét és romlást hordoznak. Fényképeket hordunk magunkkal, hogy szerettünk (képe) mindig velünk legyen. A képek birtokosa valahogy az ábrázoltat (is) magánál tudja. A tőle legelválaszthatatlanabbat: a lelkét. Befolyásol-

hatja további életét, bárhova vesse is sorsa, a kép vele van.

*

Nincs ártatlan kép.

Amikor a 20. század elején L. W. Hine elkezdte fényképezni a gyárakban dolgozó gyerekeket, így tudósítva a közvéleményt a kíméletlen munkakörülményekről, kitarító munkája oda vezetett, hogy Amerikában felszámolták az iparszerű gyermekmunkát.

Ilyen (társadalomformáló) ereje ma már nincs a képnek. Mindent láttunk, mindenhez adaptálódtunk. Ha összehasonlítunk egy 19. század végi aktfotót egy maival, az előbbi szemérmetlen tudatlansága szembeötlő. A modellek mindent megmutattak magukból. A lelküket is beleértve. Egy mai modell – a gyermekpornográf felvételek alanyát kivéve – már pontosan tisztában van a róla készülő fotók hatásmechanizmusával. Csak annyit mutat, amennyi épp elég. Egy mai fotográfus pedig pontosan tudja, milyen pózban, milyen műtermi környezetben, milyen világitással fogja elérni a kí-

vánt – érzelmi, művészi – hatást. Az akt- és a modellfotózás mára grammra kimért, iskolázott fotográfiai műfajjá vált.

A képeknek hatalmuk van. Egy fotó ikonikussá válhat, összesűrítve egy kor, egy nemzedék életérzését. Zászlókra, kitűzőkre, pólókra kerülhet, „lelkünkbe éghet”, mint Alberto Korda híres Che Guevara-portréja.

2

A fotókból milliók nyerhetnek bátorságot, öntudatot identitásuk megerősítéséhez. Értékeket interiorizálnak, segítségükkel milliók érezhetik egyazon közösséghez tartozónak, egyazon eszme zászlaja alatt összeforrottnak magukat. Sorsdöntő pillanatokat emelnek a kollektív emlékezetbe. Nem ritkán mementóként.

A képkészítőnek hatalma van, és van a „hatalommal való visszaélése is”.

A képkészítés – nem szükségszerűen, de – a fotográfiai alany kizsákmányolása is lehet. Így felveti a klasszikus morális dilemmát: szabad-e bármit, bármikor a szépség és a hír – avagy bármi – nevében lefényképezni, lefilmezni.

Arthur és Joan Kleinman antropológusok 1996-ban a *Daedalus* folyóirat társadalmi szenvedésről szóló számában megjelent cikkükben* így írnak: „A szenvedés képei alkalmasak arra, hogy érzelmileg és erkölcsileg hassanak a lakosságra mind globális, mind helyi szinten. Sőt, ezek a képek a média fontos részévé váltak. Ahogy az esti híradós „infórazótatás” (*infotainment*), vagyis az áldozatok képei kereskedelmi termékké válnak, úgy kerülnek bele a világméretű piaci adásvétel és üzleti verseny folyamataiba. Az emberi tapasztalatokban [...] rejlő potenciál, hogy tömegek érzelmeire hassanak, és kollektív cselekvésre indítsanak, sőt még a tanúszkodásra, vallomástételre való képességük is alkalmas lett arra, hogy piaci részesedést szerezzen” (1996: 1–2).

Kleinman és Kleinman Kevin Carter fotós Pulitzer-díjas képét állítja vizsgálata középpontjába, mely egy éhező szudáni kislányt és egy rá leső dögkeselyűt ábrázol. A fotósként látott-megörökített-bemutatott emberi szenvedés képeitől kísértett Carter 1994-ben öngyilkos lett. Kleinman és Kleinman cikke párhuzamba állítja a fényképész és az antropológus örök morális dilemmáját: különféle problémákkal küzdő csoportok, társadalmak vizsgálatok, megismerésekor meddig terjed a jelen lévő kívülálló felelőssége. Mi fontosabb? Írni, fotót készíteni az adott helyzetről, vagy ott és akkor segíteni abban, amiben a nagyhatalmú nyugati, értelmiségi, tudós, újságíró tud... „Nyilvánvaló, hogy a tanúszkodás és a mobilizáció jó szolgálatot tehet, de ezek akkor hatnak legjobban, ha komolyan veszik a helyi szituációk összetettségét, és a helyi intézményeken keresztül működnek. A morális tanúságtételnek együtt kell járnia a kimondatlan erkölcsi és politikai követelmények iránti érzékenységgel. A szenvedés nézése és a róla való olvasás, különösen ha ez a szenvedés valahol máshol történik, a szórakoztatás egy formájává vált. A trauma képei a politikai gazdaság/gazdálkodás részévé váltak. A szenvedés képeinek alkalmazása újságokat ad el, tévémsoroknak szerez közönséget, karriereket épít,

munkahelyeket terem, díjakat oszt ki. Kevin Carter elnyerte a Pulitzer-díjat, de győzelme, bármily megalapozott és fontos volt, mégis egy névtelen kislány nyomorának (és valószínűleg halálának) az eredménye” (1996: 8).

LB

* Kleinman, A.–Kleinman, J. (1996): The Appeal of Experience; The Dismay of Images: Cultural Appropriations of Suffering in Our Times. *Daedalus* (125): 1, 1–23.

A művésznek hatalma van. Kiválasztott – ha ugyan kiválasztott. Örök kérdés, hogy figyelmen kívül hagyhatja-e a mindenkori morál, ha tetszik, „sarkalatos” törvényeit a műalkotás létrehozása érdekében. A válaszok kényesek. A határok még inkább. Mi a műalkotás létrehozásának elméleti, morális korlátja? Van-e ilyen egyáltalán? Egy művész megtehet – mindent...?

Az esszenciális műalkotás képes az embert önmaga korlátai közül kiemelni és édeni, korábban nem ismert boldog dimenzióba juttatni (vö. Patrick Süskind: *Parfüm*). Vajon a tökélyért magáért megengedhető ár néhány élet? Vagy ha ölni mégsem szabad, akkor ölni igen?

A mindenkori hatalmi gépezet emblematikus képeinek hatásmechanizmusát vizsgálva Leni Riefenstahlhoz, a hitleri Németország egyetlen jelentős női filmrendezőjéhez jutottam.

Időről időre felbukkannak ordas eszmék, amelyek formát, elődöket, hivatkozási alapot keresnek önmaguk legitimálásához. A Harmadik Birodalom retorikája a legmagasabb szintre emelte a művészetet, művészetnek kiáltva ki a politikát, s bár új korstílust lényegénél fogva nem tudott létrehozni, de megteremtett egy totális, minden művészeti ágat magába olvasztó ideológiai „kép”-zödményt. Művészetté avatta a tömegrendezvény műfaját.

Nemcsak az örök, hol látens, kirekesztett, hol több-kevesebb nyilvánossághoz

jutó szélsőjobboldali, náci mozgalmak tekintenek Leni Riefenstahlra eszmék himnikus képi megfogalmazójaként. Az ébredő feminista mozgalmak, sőt a 60-as évek avantgard filmes irányzata is sűrűn hivatkozott rá, előbbi a sikeres női művészi teljesítmények miatt, utóbbi az „auteur” szerzői film első női képviselőjének tekintve őt.

Leni Riefenstahl 101 évesen halt meg. Végigélte az egész huszadik századot, hagyott valami nyugtalanító kétértelműséget filmjei körül...

Médium volt? Pszichopata? Kollaboráns? Hithű náci? Háborús bűnös vagy szépségghajhászó naiva? A műveivel való foglalkozás újra és újra felveti a kérdést: az engesztelhetetlen esztétikai tökélyre törekvés ilyen „monumentális műemlékei” milyen „romokon” épülhetnek?

2

Leni Riefenstahl kivételes életenergiákkal megáldott, öntörvényű művész volt, aki minden körülmények között megtalálta azokat a kapcsolatokat, személyeket, akik őt a siker felé vezető úton – nem kevés önérdektől vezéreltetve – segítették. Hitlerrel való találkozása pedig egész további életét meghatározta.

Filmek

A riefenstahl-i életmű legnagyobb hatású darabjai a hitleri Németország pártmegrendelésre készült dokumentumfilmjei. A hit győzelme (1933), Az akarat diadala (1934), és az Olimpia (1938).¹

Az 1933-as A hit győzelme Hitler hatalomra jutásának évében készült a nürnbergi pártnapon, Hitler megbízásából. Feladata az éppen hatalomra jutó fasiszta párt legitimizálása és a Führer szerethetővé tétele volt. Az 1934-es Az akarat diadala – Walter Ruttmann segédrendezővel (!) – már egy másik feladatot töltött be. A Hinden-

burg halála miatti nemzeti veszteségérzést és a „hosszú kések éjszakájá”-t követő sokkot és szorongást kellett feloldania, a nemzetet kellett egységesítenie. Az immár totális hatalomra berendezkedő fasiszta pártnak és Hitlernek szüksége volt egy olyan filmre, amely őt ideális, nemzetét felemelni képes vezetőnek, Hindenburg méltó utódjának mutatja. A film Németországban átütő kasszasikerként az első héten százezres nézettséget produkált. (Az akarat diadalát mind a mai napig tilos nyilvánosan vetíteni Németországban.) 1936-ban az olimpiai játékok megrendezése Berlinben remek alkalomnak ígérkezett a hitleri Németország dicsőítésére. Nagyon valószínű, hogy Riefenstahltól származott az alapötlet, amit Joseph Goebbels propagandaminiszterként csak támogathatott. Az olimpia megrendezése és a tervbe vett nagyszabású film sikeresen elterelte a figyelmet az éppen akkor meghozott nürnbergi faji törvényekről. A fasiszta Németországnak s az immár megerősödött, birodalmi ambíciókkal rendelkező, fegyverkező náci pártnak egy békeszerető, barátságos ország képét kölcsönözte. A világ a sport nagyszerűségére figyelt. Jesse Owens és társai a helyszíntől függetlenül ejtették ámulatba a világot.

Riefenstahl mindent az érzelmi hatás fokozása, maximalizálása szolgálatába állított: az erőteljes nagytotálokat, a dinamikus, „zenei” vágást, a feszes tempót. A lehengerelt néző egyetlen lehetséges reakciója a csodálat.

Ikonográfia

Riefenstahl a nácik nélkülözhetetlen hatalomépítő műfajának, a tömegrendezvénynek volt felülmúlhatatlan komponistája. Az előadások művészi tökélyét a hibátla-

nul működő propagandagépezet biztosította. A díszletekről és a koreográfiáról Albert Speer, Hitler főépítész, az ideológiáról Joseph Goebbels, az előadásról pedig maga Adolf Hitler gondoskodott. Ezt a tökéletes összhangzatba rendezett valóságot hibátlan, modern technikával, profi forgatócsoporttal, művészi ihlettel Riefenstahl vette film-szalagra, a későbbi utómunkálatok révén pedig máig ható, mesteri formába öntötte. Az akarat diadala „a valóság teljes felszívódása” volt „a pártkongresszus mesterséges struktúrájába” (Kracauer 1991: 263). A kamera mögötti ideológiai szem Albert Speer, akivel közösen járták végig a nagygyűlés helyszíneit, vették végig a koreográfiát, tervezték meg a kameraállásokat.

*

Nézzünk néhány filmes példát, a teljesség igénye nélkül, amellyel Riefenstahl a néző figyelmét a legfőbb ceremóniamester, a Führer felé irányította. Mind lelkesítő, sodró, érzelmeiktől fűtött illusztráció. Pergő, dinamikus képekkel, jól megválasztott közzelikkal tartja ébren a néző figyelmét. Az alsó kameraállásból fényképezett szónokok egyrészt a tömegből kiemelkedő hős érzetét keltik, másrészt az azonosulást erősítik. Mintha mi magunk is a közönség soraiban állnánk.

és rajtatók keresztül,
egy emberre válunk.

1 Olimpia. 1.rész: Olimpia – a nemzetek ünnepe, 2. rész: Olimpia – a szépség ünnepe (1938)

A vezér beszédei közben az elhangzott szöveget emocionálisan gazdag képekkel hi-telesíti:

4

5

Mindenki a vezér érkezésére várakozik izgatottan. A rövidnadrágos, térdzoknis, lábujjhegyre álló fiúk vagy a horogkeresztes karszalagot viselő felnőttek közül kikukucs-káló kíváncsi gyereklány.

6

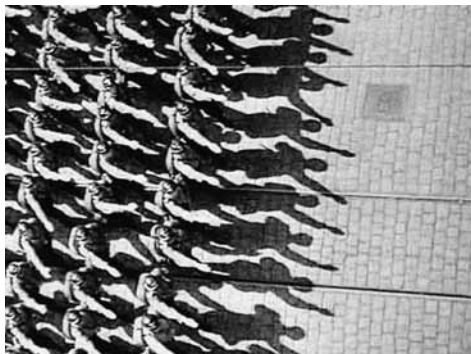
7

A trombitás fiú kópé arca őszinte lelkesedést sugároz. Tiszta, romlatlan érzelmek, hit, büszkeség.

8

A képek mindenhol a valóság képei. Ké-
tűnő érzékkel válogatott arcok, elérik a kí-
vánt hatást. Jó szemű fotográfus, operátor
zsákmányai, akár egy művészfilmben is bele-
illenek. Az erős képek és vágások foko-
zák a politikai beszédek intenzitását, vizuá-
lis művészi támogatással előkészítik a lelket,
a szívet az üzenet problémamentes befoga-
dására.

9

Riefenstahl hiánytalanul bemutatja a fasiszta esztétika filmes eszköztárát: vonulások zárt alakzatban, horogkeresztes zászlóerdők, fess egyenruhák, karlendítések, alakzatok komplex vizuális elrendezése. Goebbels kifejezésével: „eleven testek diadalútja”. Éjszakai tábornüzek, a vezér magányos útja a szónoki emelvényhez, ezek mind-mind a dekoráció kellékei.

10

11

12

13

Riefenstahl dokumentumfilmjeit a művészi megformáltság jegyében a játékfilmekre hasonlító elemekkel dekorálja. Ilyen a jellemző kerettörténet is, amellyel mintegy az események résztvevőivé tesz minket. Az akarat diadalában rusztikus felhők mögül száll le a Hitlert szállító repülőgép a nagygyűlés helyszínére; az ébredő Nürnberg verőfényes utcácskáit, virágos ablakait láthatjuk. Vagy idézhetném a birodalmi munkaszolgálatosok seregszemléjének emlékezetes jelenetsorát, a dramatizált párbeszédet:

- Honnan jössz bajtárs?
- Kaiserstuhlból.
- Pomerániából.
- A Fekete-erdőből.
- A Dunától.
- A Rajnáttól.

A válaszok egész Germánia térképét kirajzolják. A rendező tiszta szívű, egyesek tekintetű arcokat válogatott ehhez a koreográfiához (is!). A párbeszéd végén az „egy vezér, egy ország” egységes szólam alatt megjelenik Hitler jövőbe tekintő, biztonságot és erőt sugárzó arca.

Riefenstahl filmjeinek minden képkockájából az erő, a hatalom és a hit árad. Olyan egységes nemzet képe rajzolódik ki, melynek erővonalai centrálisan a vezér felé mutatnak. Olyan filmeket készített, amelyek magával ragadnak, megszólítva a minden

emberben benne rejlő, kortól független ősi vágyat az erőre, a szépre, a valahová tartozásra. Az ideológia és annak végeredménye, Auschwitz ismerete nélkül ezek a képek a rend, a biztonság és a felemelkedés, az átlagostól való elrugaszkodás képei. Optimizmust és békét sugároznak.

Riefenstahl élete végéig meggyőződéssel hangoztatta, hogy filmjei szintiszta dokumentumfilmek, amelyek nem pártmegrendelésre készültek, s az eseményeket manipulálatlan, kommentármentes valóságként mutatják be. Ezzel szemben filmjei másból sem állnak, mint a művészi hatékonyság nevében „elkövetett” vágásokból, utólagos szerkesztésből. A nem sikerült jeleneteket vagy azokat, amelyek nem nyerték meg Hitler tetszését, később az Albert Speer építette stúdiókban újravették.

*

A berlini olimpia a szépség, a fiatalság és az erő seregszemléje volt. Lenyűgöző technikai újításokkal, hatalmas stábbal forgattak a maratoni futástól az atlétikai versenyszámokon keresztül, a toronyugrásig mindenről. Azokat az éjszakai versenyszámokat, amelyek felvételei a kevés fény miatt alulexponáltak lettek nappal újra „versenyeztették” (ld. a magasugró számokat).

15

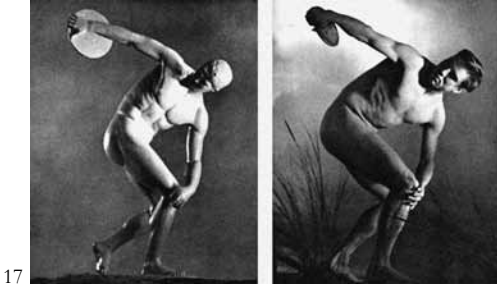
Olimpiai játékokról ilyen maradandó és művészi film azóta sem készült; távolról sem volt politikai tartalmú. De el tudunk-e tekinteni a kontextustól és az ideológiai célzatosságtól? Befolyásolja-e a művészi teljesítmény értékelését az, hogy kik voltak a megrendelők, kik finanszírozták, mikor, mire használták, még ha a művész minden eszközzel igyekszik is a maga intaktságát és független alkotói alapállását bizonyítani? Keletkezésének körülményeit ismerve másként nézzük-e az Olimpia lenyűgöző képsorait, lírai kerettörténetét a ködbe vesző, antik görög oszlopokról, szobrokról és Müron diszkoszvetőjének meglevenítéséről?

14

16

17

Susan Sontag jegyezte meg, hogy talán *Az akarat diadala* és az *Olimpia* a két legnagyobb hatású dokumentumfilm, amelyet valaha rendeztek a film történelme során, „de nem igazán fontosak a filmművészet számára” (Sontag 1997: 89). Riefenstahl nem a filmművészet formanyelvét, hanem a hatás-keltés képi nyelvét újította meg. A rendezőnő vitathatatlanul a fasiszta esztétika máig ható állócsillaga.

Fotók

Riefenstahl ugyanezt a szépséget, erőt és összetartozást találta meg húsz évvel később az afrikai bennszülöttek között is, akiket aztán 27 éven keresztül fotografált és filmezett. Később a mélytengeri, ember nélküli természet csendjében egyre nagyobb és szélesedő kört járva be öncélú, mindig a *Szép* kizárólagos szolgálatába állított művészetével. Mindez el- és kivonulás volt a minden korban rá-sütött „náci filmrendező” bélyege elől.

A fotót, amely a Harmadik Birodalom bukása utáni tárgyalásokat és a felmentésével végződő náciitanítási eljárást követően új ihletet adott Riefenstahlnak a továbblé-

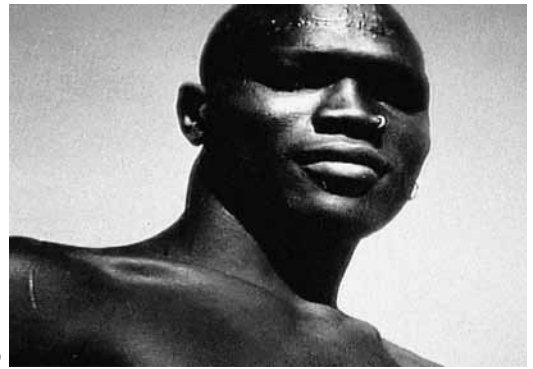

18

péshez, George Rodger készítette, és a *National Geographic* közölte 1951-ben.

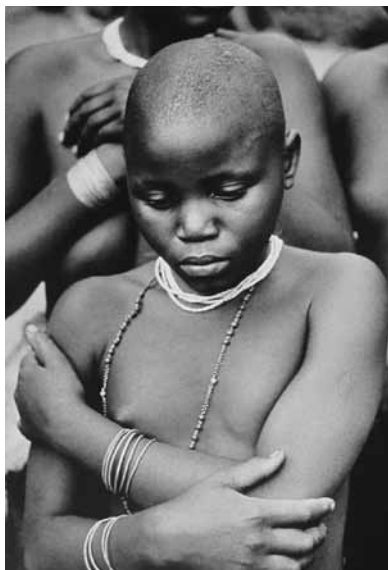
A kép két szudáni nuba birkózót ábrázolt naiv fenségben és romlatlan természetiségben. Erő és szépség, heroizmus, a győztes és a leigázott alá-fölérendeltségi viszonya: mind Riefenstahl elemi témáira rímelt.

Rodger és Riefenstahl ugyanazt a szudáni törzset fotózta, de képeiken mintha két különböző törzset látnánk. Az egyik harcias, díszes, dinamikus, ragyogó, hamuban vagy olajban fürdött, a másik békés, bensőséges, esendő. Ugyanazok a modellek, ugyanazok a helyszínek, ugyanazok a szer-tartások, szokások, mégis tévedhetetlenül felismerhető a két művész keze nyoma a képeken. Nemcsak azért, mert Rodger fekete-fehérben, Riefenstahl pedig kizárólag színesben fényképezett, hanem döntően a két fotós alapállása és látásmódja közötti szignifikáns eltérés – az el-, illetve meglesett pillanatok rögzítésének különbsége miatt.

19

Rodger már 1955-ben publikálta *Village des Noubas* (Nubák falva) című fotóalbumát, Riefenstahl pedig 1974-ben jelentette meg képeit *Last of Nuba* (Az utolsó nubák) című kötetében. (Riefenstahl az album anonim szövegét Albert Speer segítségével állította össze.) Következő albuma, a *People of Kau* (Kau népe, 1976) a bennszülöttek szinte mindennapos, egyedi, művészi arcfestéseit mutatta be látványos közeli portrékkal.

20

Riefenstahl fotóalanyait hősi pózban, valamilyen testgyakorlás, átszellemült szertartás vagy rituális táncok tömegjeleneteiben ábrázolta. Nuba képei a szépség kultuszának nevében készültek, de ez a szépség a szoborszerű tökélyt fetisizálja. A képeken nem jelennek meg egyéni érzelmek, minden individuális tulajdonság feloldódik a rítusok olvasztótégelyében, akárcsak a diktatúrákra jellemző művészi ábrázolásmód esetén.

21

22

Roger képei visszafogottabbak, bensőségesebbek. A közösségi összetartozás, a természetes életkörnyezet tárgyait mutatják be. Mindennapi, esendő embereket, egyéni érzelmeket tükröznek: magányt, fáradtságot, örömet, fájdalmat. Fiatalok, öregek, gyerekek, szépek és csúnyák mind elférnek képein. H. Cartier-Bresson így írt az 1994-ben megjelent *Humanity and Inhumanity* című George Rodger életműalbum előszavában: „George recorded the magnificent Nuba tribe long before Leni Riefenstahl and with infinitely more humanity. – George jóval Leni Riefenstahl előtt dokumentálta a nagyszerű nuba törzset, s fotói végtelemül nagyobb humánussal készültek.” (Rodger 1994)

Riefenstahl kritikusai főleg néprajzos körökből kerültek ki. Azzal vádolták, hogy ugyanúgy, mint dokumentumfilmeiben, megrendezte a valóságot, fizetve a modellkedésért. Tolakodó, erőszakos, művészi kukkolásnak tartották képeit. Teleobjektívvel fotózott olyan helyszíneken vagy rítusokon, amelyeknek rögzítését megtiltották neki. Vádolták azzal is, hogy teherautóval felkavarta a temetők szent porát. Mindenközben Riefenstahl romantikus kutatónak,

hagyományörzőnek, Albert Schweitzer női megfelelőjének (!) tartotta magát.

23

24

25

26

1975-ben Susan Sontag az épp feléledő Riefenstahl-kultuszra reagálva írta meg nagyhatású esszéjét *Fascinating Fascism* (Lenyűgöző fasizmus) címmel, amelyben kéréssel telten következetességgel mutatott rá, hogy Riefenstahlnak a hitleri Németországban készített dokumentumfilmjei és későbbi afrikai képei ugyanazon fasiszta esztétika jegyében születtek. A tartalom nélküli szépség eszményítése, egyszerűség, figurativitás és érzelmesség jellemzi, irtózás minden intellektuális és kritikai tartalomtól.

Riefenstahl saját bevallása szerint soha senkit nem gyűlölt, Susan Sontag kivételével.

*

Amikor Riefenstahl megkereste Rodgert, mutatná be nagyhatású nuba fotója modelljeinek, semmit sem tudott róla. Akkor a fotográfus csupán ennyit válaszolt a megkeresésre: „Tisztelt asszonyom, az ön múltja és a magamé ismeretében igazán nincs mit mondanom önnek.” (Bach 2008: 443)

Riefenstahl nem tudhatta, hogy 1945-ben George Rodger volt az első háborús fotográfus, aki a felszabadított bergen-belseni koncentrációs tábor területére lépett, és ő készítette az első képeket, amelyek a koncentrációs táborok valóságáról tájékoztatták a világot.

Nem tudhatta, hogy később, miután ráébredt, hogy profi tudósítóként órákon ke-

27

resztül semmi mással nem foglalkozott, csak azzal, hogy mértani rendbe komponálja a földön fekvő csoportokat és tetemeiket, Rodger így kiáltott fel: „Ezt az iszonyatot lefényképezni sem lett volna szabad!” (Bach 2008: 442) És azt sem tudta, hogy az élmény annyira traumatikus volt számára, hogy végleg abbahagyta a háborús fényképezést.²

3

Leni Riefenstahl művész volt. Önmagába vetett hite vezérelte, nem morális megfontolások. A Harmadik Birodalom bizalmi embere volt. Olyan lehetőségekhez és művészi szabadsághoz jutott, amely rajta kívül csak Hitler legszűkebb körének adatott meg. (1944-ben közvetlen telefonvonallal rendelkezett a Bunkerhez.) Arról forgatha-

28

tott filmet, amiről akart. Korlátlan pártpénzekhez volt hozzáférése még a legnehezebb időkben is.

Egész életét az öntörvényű, mindenkori érdekeinek megfelelő multhamisítás és a haláláig tartó „naiv tudatlanság” jellemezte. Önfelmentő életstratégiája egyrészt náci múltjának tisztára mosását, másrészt művészi teljesítményének felnagyítását szolgálta. Mindvégig azt hangoztatta, hogy neki mint művésznek, nem kötelessége politikai kérdésekkel foglalkoznia: „A művész számára egyetlen küzdelem létezik: az, amelyet műve tökéletességéért vív – és csak egyetlen szabadságot ismer: ha elgondolása testet ölt az alkotásban.” (Bach 2008: 345)

Soha nem ismerte el, nem ismerte fel művei morális, pszichológiai hatásmechanizmusát és romboló erejét. Leni Riefenstahl nem volt gondolkodó művész. Bár önállóságának határait mindvégig kényesen védte, ez kizárólag saját világának védelmére korlátozódott, soha semmilyen kollektív ügy vagy cél mellé nem állt.

A hitleri Németországban játszott szerepe miatt 1949-ben úgynevezett „Mitläuferin” (útitárs) besorolást kapott. Ez sem büntetéssel, sem szakmai eltiltással nem járt. Az ötfokozatú skálán, amellyel a náci háborús bűnrészességet fejezték ki, az övé a második legenyhébb fokozat volt. Ez azt jelentette, hogy bár konkrét bűncselekménnyel nem vádolható, önként és tudatosan szolgálta a Harmadik Birodalmat.

Leni Riefenstahl háborús bűne azonban sokkal súlyosabb volt: ideológiai felbujtás és tudatformálásban való cinkosság. Vagy nem fogta fel, vagy nem érdekelte,

² George Rodger, Robert Capa, David „Chim” Seymour, Henri Cartier-Bresson, William Vandivert mellett egyike volt annak az öt fotográfusnak, akik 1947-ben megalapították a mai napig független, tárgyilagos és művészi fotósorozatokat, tudósításokat készítő Magnum fotóügynökséget.

hogy filmjeivel a televízió kezdetleges korszakában mekkora morális felelőssége van. Nem is értette a kérdést, hogy miért veszélyes a fasiszta díszletek és a történelmi szereplők esztétizálása. Éppen az, amit annyira nagyra tartott, a mesteri kompozíciók, alakzatok, a fények ritmusa, a kameraállások, a sugárzóan boldog (gyermek)arcok járultak a náci eszmék „(ifjú) szívekbe oltásához”. Mondható, hogy 1934-ben Az akarat diadala forgatásakor még nem látszottak Auschwitz krematóriumai. De amikor Riefenstahl 1938-ban Amerikában turnézott, forgalmazót keresve az Olimpia számára, a németországi kristályéjszaka híret újságírói kérdésre így kommentálta: „Ha dolgozom, [...] négy fal vesz körül. Márpedig én örökké dolgozom. Nem tudhatom, hogy mi igaz, és mi a kitaláció.” (Bach 2008: 302)

Egész operatőri, rendezői nemzedéket nevelt hatásos vágói és filmkészítői látásmódjára. Ezek a fiatal Riefenstahl-tanítványok forgattak aztán 1943-44-ben a frontokon és a filmgyárakban. Ezek a tanítványok készítették a már-már játékfilmmé torzuló haditudósításokat, háborús propagandát és heroikus nemzethalált vizionáló dokumentum- és játékfilmjeiket.

Talán igaza van Báron Györgynek, aki Riefenstahl-t, megkülönböztetve őt a szokványos kurzusrendezőktől, „*médiumnak*”

tartja: „közvetítette a huszadik század minden riasztó tapasztalatát”. Riefenstahl valamiben nagy akart lenni, és ehhez minden követ megmozgatott. „Csábító volt”, aki a „legnagyobb vezért” nem gyávaságból vagy naivitásból választotta. „Ő volt a szép és tehetséges náci, aki a tehetségét csúnya és tehetségtelen diktátorok-tömeggyilkosok szolgálatába állította.” (Báron 2008: 514)

Epilógus

Korunk újra kedvez az erő nyelvén beszélő, leegyszerűsítő, heroikus, esztétizáló ideáknak, ideológiáknak. Riefenstahl filmjei újra és újra divatba jönnek, s mindig is divatban maradnak. Alkotásai történelmi ismeretek hiányában pedig szerethetővé torzulnak.

A hogyanról Kotroczó Róbert így ír Riefenstahl önéletírásának csak fűlszöveggel ellátott magyarországi megjelenítéséről szólva: „Két féleven át a Zsigmond Király Főiskola végzős hallgatóival néztem együtt újra és elemeztem Riefenstahl filmjeit. A fél-évtárol dolgozatok értékelésekor döbbsentem rá, hogy mennyire fontos lett volna a könyv kiadójának egy kritikus elemzést is közreadnia. A diákok ugyanis nagyon gyakran abba a hibába estek, hogy szinte mindent elhittek a néhai Riefenstahl-nak. A Ray Müller dokumentumfilmjéből megismert idős aszszony megnyerő személyiségként jelent meg számukra, az életrajzban szereplő kijelentéseket egyszerűen tényként kezelték. A mesterien megírt életrajzi szöveg sok diákban azt a véleményt erősítette meg, hogy Leni Riefenstahl zseniálisan eredeti filmrendező volt, aki egy történelmi kényszerhelyzetben rossz helyre sodródott. Tévedni annyit tévedett csak, amennyit minden ember tévedhet.” (Kotroczó: 2006)

30

Valóban...? Nem, Riefenstahl nem tévedt. Ahogy Thomas Mann, Bertold Brecht, Stefan Zweig, Albert Einstein sem tévedtek.

Csak másban hittek.

Az ember a négy fal között is szabad. Mert szabadnak született. Szabadon dönthet, hogy milyen urat szolgál tehetségével. Mindig, mindörökké.

Képek jegyzéke:

1. Lewis Wickes Hine: Addie Card
2. Alberto Korda: Che Guevara
- 3–13. Leni Riefenstahl Az akarat diadala
- 14–16. Leni Riefenstahl Olimpia
17. Müron: Diszkoszvető és Riefenstahl: Olimpia
18. George Rodger: Birkózók
19. Leni Riefenstahl: Nuba férfi
20. George Rodger: Uganda
21. Joseph Thorak: Kameradschaft
22. Leni Riefenstahl: Nuba szertartás résztvevői
23. George Rodger: Uganda
24. George Rodger: Uganda
25. Leni Riefenstahl: Nuba temetési szertartás résztvevői
26. Leni Riefenstahl: A legjobb birkózó
27. Georg Rodger: Bergen-Belsen
- 28–30. Ray Müller: Leni Riefenstahl csodálatos, rettenetes élete

Felhasznált irodalom:

Adam, Peter (1989): *Art in the third Reich – Művészet a harmadik birodalomban* (dokumentumfilm). 1. *The orchestration of Power – A hatalom összhangszattana*, 2. *The Propaganda Machine – A propagandagépezet*. BBC-DeLevita Produkció.

- Bach, Steven (2008): *Leni Riefenstahl élete és munkássága*. Budapest, Európa Kiadó.
- Báron György (2008): A szép és a szörnyeteg. Utószó Bach, Steven: *Leni Riefenstahl élete és munkássága* című művéhez. Budapest, Európa Kiadó.
- Koetzle, Hans-Michael (2003): *Fotóikonok. Képek és történetük 1–2*. Taschen Verlag – Vince Könyvkiadó.
- Kotroczó Róbert (2006): *Leni Riefenstahl: Emlékeim 1902–1945*. Médiakutató 2006/nyár, Propaganda rovat (http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/03_leni_riefenstahl).
- Kracauer, Siegfried (1991): *Caligariától Hitlerig a német film pszichológiai története*. Fordította: Siklós Ferenc. Budapest, Filmintézet.
- Müller, Ray rend. (1993): *The Power of Images – A képek hatalma*. (dokumentumfilm). Amerikai címe: *The Wonderful, Horrible Life of Leni Riefenstahl – Leni Riefenstahl csodálatos, rettenetes élete*.
- Riefenstahl, Leni (2003): *Emlékeim 1902–1945*. Fordította: Liszkay Zoltán. Budapest, Nagyvilág Kiadó.
- Rodger, George: *Humanity, Inhumanity*. Phaidon Press, 1994.
- Sontag, Susan (1997): A fasizmus bővületében. Fordította: Gera Judit. *Múlt és Jövő*, 1997/3: 81–94.

József Attila Isten

Láttam Uram, a hegyeidet
S olyan kicsike vagyok én.
Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló,
Hogy küszöbödre ülhessek, Uram.
Odatenném a szívemet,
De apró szívem hogy tetszene néked?
Roppant hegyeid dobogásában
Elvész ő gyöngé dadogása
S ágyam alatt hál meg a bánat:
Mért nem tudom hát sokkal szebben?
Mint a hegyek és mint a füvek
Szívükben szép zöld tüzek égnek
Hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálnak,
ha esteledik
S te nyitott tenyérrel, térdig csobogó
nyugalomban
Ott állsz az utjuk végén -
Meg nem zavarlak, én Uram,
Elnézel kis virágaink fölött.

Kálóczi Krisztián

A hatalom ábrázolása az irodalomban

Ezzel a címmel szervezett beszélgetést a Liberális Fiatalok Egyesülete 2013. április 29-én a budapesti Central Bistro & Bar-ban. Meghívott vendégük Balázs Zoltán, a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója volt.

A beszélgetés résztvevői arra keresték a választ, hogy az irodalomban alkalmazott hatalomábrázolási módszerek és szokások milyen hatással vannak a társadalomra. Befolyásolják-e bármilyen módon a hatalomról és politikai rendszerekről alkotott szubjektív képünket az általunk olvasott művek, s vajon olvasmányaink negatív hatalomképe nem tesz-e minket bizalmatlanná a mindenkori hatalommal szemben? Balázs Zoltán szerint kétségkívül hatnak ránk olvasmányaink, a témát körüljáró irodalom azonban oly gazdag, hogy lehetetlen megismerni annak teljességét, és éppen a téma szerteágazó ábrázolása okán nem tudja egyoldalúan és markánsan befolyásolni véleményünket.

Ahhoz, hogy a hatalommal foglalkozó irodalomról releváns kérdéseket tehesünk fel, fontos tisztáznunk, mit is értünk *hatalmon*. A hatalmi szekularizáció a hatalom fogalmát éppúgy deformálta, mint a vele foglalkozó társadalmi diskurzust. A beszélgetés résztvevőit elsősorban a világi hatalom és annak irodalomhoz való viszonya izgatta, jóllehet az isteni hatalom irodalma hasonlóan tág. A Corvinus oktatója szerint ma előnyben részesítjük a világi hatalmat, hiszen mindennapjainkban a politikusok jelentik a hidat hatalom és állampolgár között. De joggal tehető fel a kérdés: van-e felelőssége az irodalomnak abban, hogy közelebb vezeti-e az olvasót a hatalom megismeréséhez, vagy éppen távolabb tőle.

E kérdéskör fontos szereplői az irodalom művelői. E tekintetben a magyar irodalom első nagy korszaka a reformkor volt, amelynek forradalmi hevületű költői beleszálltak a politikai diskurzusbba és küzdelembe, új utakat nyitva a 18–19. század politikai gondolkodásában is. Vannak-e napjainkban ilyen irodalmárok, számít-e a véleményük és gondolatuk, ahogy a korábbiaké? Egyáltalán, kell-e prófétai szerepet vállalnia írónak, költőnek a 21. század információs társadalmában, amelyben bárki nyilvánossá teheti véleményét. Kellő distinkció nélkül kétségkívül nehéz feladat megítélni a kortársakat, s nem könnyű megválaszolni azt a kérdést sem, vannak-e napjainkban irodalmi próféták, ahogy a 19. század forradalmi költészeté meghatározó szerepet töltött be a márciusi forradalomban. A próféta szerep mára nem azért vált problematikusá, mert a kortárs művészet alacsonyabb értékű lenne, hanem mert ez a szerep az irodalmárokról a politikusokra, közéleti személyiségekre ruházódott át. Az irodalom és az irodalmár elsődrendű feladata nem a közvetlen politikai tevékenység, hanem hogy tükröt tartson elénk, és megmutassa a jelen hibáit és erényeit. Balázs Zoltán szerint azonban minden kor írójának morális és szakmai kötelessége, hogy ne csupán a jelen kritikusanak szerepét vállalja, ne pusztán a jelenre reflektáljon, hanem építsen hidat múlt, jelen és jövő között.

Minden kor számára kihívást jelent annak eldöntése: kihez nyúljon vissza, a múlt mely alakjához mérje a jelen értékeit. Ez a praxis szempontjából szükségszerűen összefügg az oktatással. Nem irreleváns tehát föltennünk a kérdést: befolyásolhatja-e a hatalom a múltat és ezáltal a jelent az önmaga legitimálását szolgáló szelekcióval, azaz a múlt bizonyos alakjainak jelenkori cenzúrájával. Hiszen a mindenkori hatalom bármikor kiiktathatja a tantervből azokat az alkotókat, akik számára elfo-

gadhatatlan vagy károsnak tűnő felfogást képviselnek, akik gátolják abban, hogy saját értékrendjét és érdekeit erőltesse rá a társadalomra. Balázs Zoltán válasza bízakodóbb volt: egyrészt mára megváltozott a hatalom természete, fejlettebb technikákkal dolgozik, másrészt a 21. században naivitás volna azt feltételezni, hogy a modern információs társadalom eszközei mellett a cenzúra életképes lehet.

Parti Nagy Lajos

Vanincs

(Hat alma-cédulák)

Földrások, töredékek, mi más, cédulák. Képernyőcédulák, persze, csak ragaszodom a szóhoz, színe, szaga, holdudvara – már hogy ne lenne hatalma, ha ennyi mindene van.

*

József Attila

Isten

Mikor a villamos csilingel,
Vagy ha a kedves kenyeret szel
S elvál a kenyér a karajtól,
Az Isten megjelenik akkor.

Őt én már igen sokszor láttam;
Fáradtan feküdtem az ágyban,
Ő jött s megláttam szemlehunyan,
Éppen amikor elaludtam.

Egyszer borotvát vizsgálgatva
Ujjamat végighúztam rajta.
Nagy hideg támadt, nehéz, fojtott,
Még a csontom is megborzongott.

Gondolatban tán nem is hittem;
De amikor egy nagy zsákot vittem
S ledobva, ráültem a zsákra,
A testem akkor is őt látta.

Most már tudom őt mindenképpen,
Minden dolgában tettenértem.
S tudom is, miért szeret engem,
Tettenértem az én szívemben.

Mégis, amióta szó van, *van* ez a kérdés, hogy van-e a szónak hatalma? S van könyvtárnyi válasz, szó maga is. Hogy van. Hogy nincs. Hogy mért nincs, ha van, és fordítva. Hogy van-e, ha van, illetve ha nincs. Olyiknak van, olyiknak nincs? A parancsszónak van, az el-suttogott „jaj”-nak, „szeretlek”-nek nincs? Hogyne lenne, annak van igazán. Hogy lenne – és így tovább, mint valami szürrealista dialóg.

*

A parancsszó hatalmáról ezzel együtt itt mégsem beszélnék, noha nagyon is a tárgyhöz, a szó hatalmához tartozik. Ha a szóból, a jámbor, ártatlan szóból, már amennyiben van ilyen, korbács fonatik, netán mézesmáldzag. Ha a hazugság, a hülyítés eszközüvé lesz. Békeharc, békekölcsön, békemenet. A parancsszó, legyen akár versbe göngyölve, egyértelmű. Ajánlom, fogadj szót. Ne válassz, ezt fogadd meg. Ezt és csak ezt. Ezzel szemben a művészet, a szóművészet is ajánlat. Nem akarja ledugni magát senki torkán. Ha igen, volt és lesz is rá hajlam, már is parancsszó. A szóművészet figyelmet kér és kelt, de hagyja, hogy, például, ne szeres-

sék. Hogy ne éljenek az ajánlatával. Hagyja, kibírja. Épp mert az a fajta szó nem eszköz.

*

Eleve: milyen nyelv, milyen hatalom? Aki például csak az erő nyelvén ért, gondol-e valamit a nyelv erejéről, túl azon, hogy tart tőle, tart a szabadságától. Elpusztítani el tudja a nyelvhasználóval együtt, de legyőzni nem lehet. Minden autokrata rémálma, ha olyasmibe ütközik álmában és a valóságban, amit nem tud befolyásolni. Trafikot újra lehet osztani, szubvenciót is, talentumot nem.

*

Ami el van nevezve, az van. Ami szóvá van téve. S bizony, végtelen, szinte mágikus a viszony a névhez, minél mohóbb egy hatalom, minél zsarnokibb, annál jobban fél a névtől, egyszersmind annál jobban ragaszkodik hozzá, hogy elnevezzen. Hogy ő nevezzen el, hogy mások elnevezéseit felülírja, hogy kiretusáljon, beretusáljon, leszámoljon a nevek által. Berijából Bering-tengert csináljon, kerül, amibe kerül. Hogy ez a babonás hit micsoda, hogy a szóban avagy a hatalomban való hit, az persze kérdés. Kiegészülve a tapasztalattal, hogy bármilyen szó bármire használható, bármire és bármi ellen fordítható, következmények nélkül. Időlegesen. Mert a nyelv túléli a zsarnokokat, a nyelvhasználók kevésbé. Némely szó megroppan, szalonképtelenné válik, de a nyelv kilógja magát, vagy megrázza, ahogy tetszik.

*

A szó hat alma, s bizony messze gurul a fájától. De tán épp ez a dolga, még inkább ez a természete, a messze gurulás, kérdés, milyen messze, kérdés, hová, kérdés, ki gurít. Bonyolultabban: mitől van gurulva. S mit

visz magával, mit görget gurultában a szó, mit vesz föl, mit veszít el, mivé lesz. S hogy kié a szó. Valakié-e.

*

A tárgy, mint minden szétágazó, nehéz tárgy, Mészöly Miklós számomra emblematisztikus mondatát juttatja eszembe, „Nem tudom, tényleg nem tudom” írja a Nyomozás című novellájában. Ez a nemtudom lehet a kályha, lényegében mindig ez. Nem mintha Mészöly nem tudná. Dehogynem tudja, épp ez a nem tudása forrása. Pontosan tudja, hogy nem tudja, hogy mi az, ami nem tudható, noha tudva van. Tudva van, hogy van. Hogy nincs. Addig jó, amíg nem tudható bizonyossággal? Amíg hihetek vanjában és nincsében?

*

Hatalom magam fölött a magam felszabadítása által. S mások? Mások felszabadítása? Időlegesen? Egy-egy órára? A író és a szó, valamint az olvasó és a szó – nem ugyanaz az alapviszony? Ugyanannak más oldala. Egy szabad irat szabad olvasata.

*

Annyi hatalmam van fölötte, amennyire, ameddig és amennyiben tudom, belátom, már-már megértem: nem győzhetem le. És ő se engem, noha erősebb, noha ropogant erővel vonz magához. Ha teljesen magához ránt, nem tudok megszólalni, ha elenged, nincs miről beszélnem. Keringünk egymás terében. Ellentartok, eltávolodom, majd közeledem, megpróbálom kiismerni a viszonyunkat, s ebben a folytonosan változó távolságban-közelségben születik meg a nyelvi mű. Formál és formálok. Szobrász az anyagát, anyag a szobrászt. Mekkora a márvány hatalma? Mekkora a nyelv hatalma, s mekkora az enyém? Legalábbis: „Tagjai vagyunk egymásnak”.

*

Áldom a jó sorsomat, hogy sose kísértett meg a kevélység, miszerint uralkodom fölötté, azt csinállok vele, a nyelvvel, amit akarok. A nyelv, a szó ezért hálás volt, bizalmába fogadott, olykor a kegyelmébe. Minél régebben anyagom, annál pontosabban látom és tudom: nemcsak idegen nyelven, az anyanyelvemen, az írói nyelvemen se azt mondom, amit akarok, hanem amit tudok. Nem rajta írok, hanem vele. Ő pedig velem, ha nem is rajtam.

*

A hatás is hatalom, persze. Rám hat, nyilván én is hatok másokra, szövegeim nyilvánosak, eljutnak másokhoz, ezzel együtt:

ment-e könyvek által a világ elébb? Illetve mi más által ment, ha ment? Negyven éve keringek körülötte, szó által, szóval a szó körül, mégsem tudom megmondani, van-e hatalma. Nem tudom, tehát kérdőzöm. Körbekérdőzöm – persze mondanom sem kell, nemcsak a kérdő mondat kérdőz.

*

Michael Kumpfmüller *Az élet gyönyörűsége* című, Kafka utolsó szerelméről szóló regénye (Libri, 2013, fordította Nádori Lídia) elején van egy Kafka-motó egy 1921-es Naplóból. Ennek utolsó mondata jár a fejemben, mikor ennek az írásnak, rövid és töredékes vázlatkísérletnek nekikezdek: „Ez a varázslat lényege: nem teremt, hanem szólítja.” Nem teremt, hiszen minden meg van teremtve. Ez nem sirám, nem feladás, csupán józan belátás. Minden elem, részecske megvan, de én szólítom, az én felelősségem, milyen hitelesen, milyen összeállításban. Választás, semmi egyéb, ez a művészi varázslat lényege. *A hogyan.*

*

Tudjuk, legkésőbb Flaubert-től: arra vagyunk teremtve, hogy mondjuk, nem arra, hogy birtokoljuk. A mondás varázslat, a hatalom birtoklás. Persze, a mondás képessége mindig bizonyos hatalom, csak épp a cél, az más. A művészetnek oka van és nem célja, mondja Kassák. Az ok pedig? Az ok én vagyok. A kétségeim, a fogyatékaim, az erényeim, becsvágam és kishitűségem, az egész én, a mód, ahogy átereszttem magamon, megszólítom a világ egy elmondhatatlanul keskeny szeletét.

*

Hatalmamban áll a hatalmában állni.

Rainer Maria Rilke
Az áhítat könyve
 [12]

Szólt legelső igéd, a fény,
 s lőn idő. S hallgattál sokáig.
 Aztán az ember. (Benne máig
 egész sajtó valónk homálylik.)
 És most tűnődsz az új igén.

De azt már nem akarom én.

Légy néma, esdek éjjelente,
 mozdulatokban nőj te szét,
 s kit a Lélek álmában ért:
 írd homlokokra és hegyekre
 a hallgatás nagy összegét.

A kimondhatatlant előző
 harag elől légy menedék.
 A Paradicsom már sötét :
 te légy benne a kürtös őrző,
 s hogy szólt a kürt, csak szóbeszéd.

(Lator László fordítása)

Ribáry Márton

A hatalom akarása

Vermes Géza (1924–2013) emlékére

Franz Rosenzweig 1886-ban született Kasselben, zsidó polgárcsalád gyermekeként. Az egyetemen először orvosnak tanult, majd érdeklődése a történelem és filozófia felé fordult. 1912-ben Hegel államelméletéről írott dolgozatával doktorált. A kereszténységgel való hosszú vívódását 1913-ban egy kis berlini zsinagógában átélt jom kippuri istentisztelet törte meg, mely visszatérítette Rosenzweiget örökölt zsidó hitéhez. Az első világháborút a viszonylag csendes balkáni fronton élte túl, egy hónappal a háború vége előtt itt kezdett el dolgozni főművének, *A megváltás csillagának* kéziratán, melyet fél évvel később be is fejezett – a könyv 1921-ben, egy esztendővel a Hegel-könyv után jelent meg.

1920 tavaszán házasodott össze a berlini tanulmányai alatt megismert Edith Hahnnal. Röviddel az esküvő után Frankfurtba költöztek, ahol Rosenzweig megkezdte egy frissen alapított zsidó felnőttoktatási intézmény, a Szabad Zsidó Tanház vezetését.

A mozgató idegsejtek pusztulásával járó gyógyíthatatlan neurológiai betegség, az ún. amitrofiás laterálszklerózis első jelei 1921 végén jelentkeztek nála, a betegség 1923 őszére teljes testi bénuláshoz vezetett. Rosenzweig fia, Rafael, még a betegség kezdetén fogant, és 1922 szeptemberében született meg. Feleségének köszönhetően Rosenzweig a teljes testi bénultság ellenére végig aktív szellemi életet élt, rövidebb filozófiai írásoknak és műfordításnak szentelte az idejét. 1923–24-ben a középkori zsidó filozófus és költő, Juda Halevi verseit fordította, melyekhez rövid filozófiai kommentárokat kapcsolt. 1925 tavaszától a Biblia új német fordításán dolgozott Martin Buberrel, közös munkájuk gyümölcse Mózes öt könyvének, a Biblia történeti könyve-

inek és Jesaja könyvének fordítása. Rosenzweig 1929 decemberi halála után a fordítást Buber egyedül fejezte be. Rosenzweig rövidebb írásai-
ból Tatár György készített válogatást a magyar olvasók számára (*Nem hang és füst. Válogatott írások*, fordította Tatár György, Budapest: Holnap Kiadó, 1990). Ebben a kötetben szerepel a törvénynek a zsidó vallásban betöltött szerepéről szóló, Bubernek címzett 1923-as *Az építők* című írás is. Szintén Tatár György fordításában jelent meg a szélesebb olvasóközönségnek szánt *Könyvecske az egészséges és a beteg emberi értelemről* (fordította Tatár György, Budapest: Atlantisz, 1997), melyben Rosenzweig „új gondolkodás”-nak hívott filozófiai rendszere alap gondolatait foglalja össze.

1923. május 31., csütörtök

Franz kinyitotta a szemét. Bal oldalán feküdt, arccal a fal felé fordulva. Teste súlya alatt a karja teljesen elgémberedett, de Franz megtanulta szeretni ezt a mások számára olyan kellemetlen érzést, mert ez egyértelmű jele volt annak, hogy amint a vér újra a karjába jut, meg tudja majd mozdítani. Már itt volt az ideje, mert a jobb füle már órák óta szörnyen viszketett, és kezdte feladni a hiábavalónak tűnő küzdelmet, hogy újra álomba kényszerítse magát ahelyett, hogy a másik oldalára forduljon, és bal kezével megvakarja. Egyre nehezebbé vált segítség nélkül egyik oldaláról a másikra fordulni. Három nappal korábban egésztest ütött a frankfurti Schumannstrasse kis templomának harangja, mikor elkezdte az apró részletekig megtervezett műveletet, és nem sokkal utána, hogy végzett vele, a harang negyedet ütött. Félte, hogy ezen a reggelen már ez a negyed óra sem lesz elég, és ezért a harangszó után várt egy keveset, igyekezett összezavarni az időérzékét, hogy a harangütések közti holt térben kezdje el a küzdelmet, és hogy a következő harangszó a küzdelem közben érje, és mire az azt kö-

vető is elhangozna, már megint ne érezze, mennyi idő telt el.

Már a jobb oldalán feküdt, bal karjába visszatért a vér, és újabb percekig tartó küzdelem árán sikerült megvakarnia a viszkető fület. Bal kezét még ott tartotta egy ideig, hátha visszatérne a kízó viszketés, és csak az újabb negyed óra elteltét jelző harangütéskor látott hozzá, hogy az ágy melletti kisasztalon heverő szemüvege felé nyúljon. Szerencsére a fényvel nem kellett bajlódnia, hajnalodott már, de szemét már egybéként is sikerült hozzáedzenie ahhoz, hogy olvasáshoz beérje a Schumannstrasse sovány világításával. Néhány hónapja még regényeket is tartott az ágya mellett, mióta viszont aránytalan erőfeszítés volt a gyorsan olvasható könyvekben lapozni, meghagyta Edithnek, hogy az ágya melletti állványokra csakis nehéz olvasmányokat helyezzen, amikor éjszakára elköszön tőle. Az első állványon a zsoltároknál volt nyitva Franz rongyosra olvasott héber Bibliája, a másodikon a Babilóniai Talmud egyik kötete volt Edith ruhacsipeseivel az állványra feszítve, a harmadikon egy Bubernek címzett kézirat első oldalai heverték. Mikor Edith éjszákánként felkelt az alig kilenc hónapos Ra-

faelhez, halkán benyitott Franzhoz is, segített neki egyik oldaláról a másikra fordulnia, adott neki egy korty vizet, és lapozott egyet az állványokon lévő könyvekben.

Olvasás és gondolkodás közben néha megpihent, és ha az ébredező Schumannstrasse egyre erősödő zaja engedte, odafülett a szomszéd szoba felé, ahonnan kiszűrődött Edith nyugodt szuszogása, és ha nagyon koncentrált, még Rafaelt is hallotta. Napjának legfontosabb és legszentebb pillanata volt az éjszakai halálból való ébredés, amely saját személyében szörnyű testi fájdalommal járt, Edith és Rafael esetében viszont végtelen örömmel. Ezzel a kiélesedett figyelemmel köszöntötte őket reggelenként, és úgy tervezte, ahogy teste engedí, ezzel a kiélesedett figyelemmel fog majd tőlük elköszönni is.

Tízéves ismeretség után 1920 márciusában házasodtak össze Edithtel, és a Schumannstrasse padlásterében kialakított lakásba már együtt költöztek be az év decemberében, mint akkor gondolták, átmeneti megoldásként. A frissen megnyitott frankfurti Szabad Zsidó Tanház vezetése az első hónapokban teljesen lekötötte Franz figyelmét, Edith ezalatt minden apró részletre figyelve a lakás otthonosabbá tételén fáradozott. Már lehullottak a levelek, mikor Edith egy sábeszi vacsora mellett ülve először mondta Franznak, hogy szerinte itt az ideje háromra növelni a család létszámát. Franz eleinte a tanházra hivatkozva hátrította a témát, és szótlán, ellentmondást nem tűrő ellenállása egy évig makacsul tartott. Edith nem is értette, mi törhette meg egy bő év eltelte után Franz makacsságát. Akkor még nem tudta, hogy nem anynyira a női meggyőző erőnek, mint inkább a közeli halál gondolatának volt köszönhető. Mikor 1921 késő őszén a tanház felé sitelve Franz többször megbotlott és elesett, eleinte hol a frankfurti macskakövet, hol saját cipőjének talpát hibáztatta. Orvos barát-

ját, Victort, még Edith tudta nélkül látogatta meg azon a télen, aki egy barátától várható nyíltsággal közölte vele, hogy Franz tünetei egy kezdődő paralízisre utalnak, és javasolta, hogy mihamarabb alapos kivizsgálásnak vesse alá magát. Edith már terhes volt Raffaellel, mikor a következő év februárjában meglátogatta egy másik orvos barátját, Richard Kochot, aki megerősítette Victor sejtését, és a tünetek alapján csak azzal tudta vigasztalni Franzot, hogy valószínűleg még megéli a gyerek születését.

A paralízis Edith terhessége alatt valóban gyorsan emésztette fel Franz testét, és mire 1922 szeptemberének elején Rafael megszületett, már teljesen a lakáshoz és ágyhoz volt kötve. Mikor a lakásban megtartották Rafael körülmételési szertartását, Franz már alig tudott mozogni, beszéde is csak a legközelebbi barátainak és Edithnek volt érthető. Egy hónappal később jom kippurra újra összegyűltek itt a lakásban Franz barátai, majd azt követően a kis dolgozószoba minden sábesz és a zsidó ünnep alkalmával

zsinagógává, a könyvespolcok árnyékában magányoskodó és addig funkcióját kereső vitrin pedig tóraszekrényre alakult.

A napok és hetek rutinja gyorsan kialakult. Franz tehetetlenül nézte, ahogy Edith szótlanul viseli két magatehetetlen emberi lény szolgálatát, ahogy Rafael szoptatása után őt eteti meg, ahogy kisfia után alatta is kicseréli a pelenkát. Franz még Rafael születése előtt, az utolsó königsteini nyaralás után javasolta, hogy vegyenek fel valakit a lakás körüli teendők és az ágyhoz kötött lakók ellátására, de Edith hallani sem akart erről. Bár megbizonyosodni soha nem tudott róla, Franz arra gondolt, hogy felesége az ő és Rafael szolgálatát valami szent feladatnak tekinti, mely gerince és értelme lett a zsidó törvények egyébként öncélúnak tűnő megtartásának. Mintha Edithnek ikrei születtek volna: az egyik saját méhéből, a másik férje betegségéből. Mintha Edith emberfeletti teherbírásának csak az idő viszonylag rövid próbáját kellett volna kiállnia, hogy az ikrek teljes kiszolgáltatottsága megszűnjön: az egyik a test fejlődésének, a másik a test halálban végződő leépülésének köszönhetően.

Edith ezen a csütörtök reggelen is pontban hétkor nyitott be Franzhoz. Az egyébként meglehetősen nyugtalan Rafael a reggeli szoptatás után visszaaludt a másik szobában, ezért Edith csak halkán kapcsolta be férje füle mellett a rádiót. Bach hegedűszonátái közül a g-moll prelúdium és fuga szólt az enyhén recsegő hangszóróból, mellyel annak idején a balkáni fronton Franz még maga is viaskodott, mikor a csendes háború unalmában néha újra vállaláshoz emelte a gyermekkorában annyira gyűlölt hangszert. Már csak Edith ismerhette fel a benult arcvonások mögötti mosolyt, miközben megmosdatta, felöltöztette, reggelihez és a napi munkához készítette fel férjét, mely munkafolyamat a betegség előrehaladtával lassan három harangszónyi időbe sem fért bele. Ma reggel a köszönté-

sen túl nem beszéltek. Bár a szavakat máskor is inkább a vendégeknek tartogatták.

A délelőtti munkát Koch doktor látogatása miatt elhalasztották. Noha az utóbbi hetekben Franz barátai egymás után csődöt mondtak, gyakori látogatásainak köszönhetően Koch még értette a benult szájon kipréselt szavakat. Edith eközben a mózeskosárba fektetett Rafaellel a konyhába vonult vissza, és nagy csörömpöléssel valami süteményt készített elő sábeszre a nagymama receptskönyvéből. Koch ugyan néha felkapta a fejét, de Franzot egyáltalán nem zavarta a konyhából beszűrődő zaj, sőt még örült is neki, mert így biztonságban tudhatta Edithtől a doktorral érkező keserű híreket. Csak később értette meg, hogy Edith teljesen tudatosan, órá való tekintettel ütögeti ilyenkor az edényeket.

Lassan tizenöt hónap telt el, hogy Franz diagnózist kért Kochtól, és ezen a csütörtök délelőttön szinte szemrehányóan kérte számon rajta az akkor jószolt korai halált. Noha a teljes testi benueltság már csak hónapok kérdése volt, az életet fenntartó szervek kiválóan működtek. Franz mindig is türelmetlen ember volt. A betegsége súlyát és a közelgő halált sikerült elfogadnia, azt viszont nem, hogy az időpont felett semmi hatalma nincsen. Koch most is egyenes volt vele, és közölte Franzzal, hogy fel kell készülnie a lehetőségre – és ekkor egy pillanatra a konyha felé pillantott –, hogy minden kín és benueltság ellenére még hosszú évekig élhet.

Franz nem szólt többet. Koch zavartan vette a kabátját és kalapját, és meg se várta, hogy Edith kinyissa neki az ajtót. Csak bekélt a konyhába, és sietve távozott. Franz a délelőtt további részét az íróasztal mellett töltötte, ahová még reggel nyakkendőkötés után Edithre támaszkodva jutott el. Itt tartotta a gyorsabban olvasható könyveit és

azokat, amelyek az éppen készülő kézirat-hoz kellettek. Mióta a házmester Fritz bácsi által készített kis mechanikus szerkezet az asztalán állt, ha csak egyetlen könyvet olvasott, nem volt rászorulva Edith jelenlétére. A néhány fémkarból és rugóból összebarakácsolts szerkezetbe feszített könyvben egy kis ujjmozdulattal lehetett lapozni, és mi-

Psalm 13

Des Chor-meisters,
ein Harfen-
lied Davids.

Bis wann, DU, vergis-
sest du
dauernd mein?
bis wann versteckst du
dein Antlitz vor mir?

bis wann muß ich Ratschlä-
ge
hegen in meiner Seele,
Kummer in meinem Herzen tagüber?
bis wann erhebt sich
mein Feind über mich?

Blicke her, antworte mir,
DU, mein Gott!
erleuchte meine Augen,
sonst muß ich entschlafen zum Tod!

sonst wird sprechen mein Feind:
„Ich habe ihn übermocht!“,
werden meine Bedränger jauchzen,
daß ich wanke.

Ich aber, an deiner Huld
sichre ich mich,
mein Herz wird jauchzen
um dein Befreien.
– Singen will ich IHM,
denn er hat es mir reifen lassen.

(Martin Buber és Franz Rosenzweig
fordítása)

XIII. zsol-tár

Dávidnak megszabadulásért való
könyörgése.

Míglen felejtés el, Uram,
Míg nem emlékezel rólam?
Az te orcádat énelőlem,
Örökké elrejtéd-é tőlem?
Mire nem könyörölsz rajtam?

Míg tanácskozzam szívemben,
Míg keseregjek elmém-ben,
Még nappal is csak gondolkodván?
Ellenségem reám míg rohan,
Míg uralkodik fejemen?

Tekénts reám, kegyes Uram,
Szánjad meg az én nyavalyám,
Szemeimet világosítsd meg,
Hogy életemben viduljak meg,
Halálban el ne aludjam.

Hogy ellenségem ne mondja:
Imé, erőt vöttem rajta.
És azon ők örvendezzenek,
Ha engemet elejthetnének,
És nem állhatnék lábamra.

Mert én bízom jókedvedben,
Ki megvigasztalsz szívemben,
Örvendez azért az én lelkem,
Hogy az Isten én segedelmem,
Kiért dicsérem énekben.

(Szenczi Molnár Albert fordítása)

vel Franz egy-egy kimaradt oldal tartalmát a szöveg logikája alapján könnyen tudta rekonstruálni, így az sem zavarta, hogy Fritz bácsi szerkezete néha többet lapozott a kelleténél.

A napi időrend szerint Edith pontosan negyed órával egy előtt nyitott be Franzhoz, hogy átsegítse őt a konyhába az elkészült ebédhez. A Fritz bácsi szerkezetébe erősített Faustból felézve Franz a szemével jelezte, hogy nem éhes. Az utóbbi időben ez egyre többször fordult elő, és Koch viharos távozása után Edith nem is lepődött meg rajta. Kicsit kérlelte Franzot, de nem annyira a siker reményében, mint inkább kedves házastársi játékból.

Fél óra múlva nyitott be újra, az íróasztaltól az ágyhoz segítette, majd levetkőztette férjét a szokásos délutáni sziesztához. Mikor Edith kezébe vette a párnát, Franz arcán különös nyugodtság pihent, melyet hirtelen tört meg a torkából felszakadó érthetetlen szókezdemény. Edith odahajolt a szájához, és Franz valamit halkán a fülébe súgott. Rezzenéstelen arccal egyenesedett fel. A kezében lévő párnát az ágy szélére tette, hogy a szemüveget óvatosan, két kézzel levegye a sziesztához férje orráról. Mikor Edith újra kezébe vette a párnát, Franz becsukta a szemét, és a bénult vonások mögött megjelent az arcán a Bachnak szentelt reggeli mosoly. Vett egy utolsó nagy levegőt. Várta, hogy az arcára szoruljon a párna, és a szorításon keresztül érezze Edith kezét.

Edith keze viszont a feje alá nyúlt, mire Franz hirtelen és zavartan felnézett. A hatalom Edith kezében volt, aki eligazgatta feje alatt a párnát, miközben az arcán ugyanaz a bénult vonások mögötti mosoly jelent meg, mely egy pillanattal korábban Franz arcán pihent. Homlokon csókolta férjét, majd a rongyosra olvasott héber Bibliában a tizenharmadik zsolnárhoz lapozott, és átment a másik szobába a síró Rafaelhez.

Pamer Nóra

Amiről kevesen tudnak Budapesten

Pamer Nóra utolsó – életében már meg nem jelent – könyve útikalauz: ismert budapesti helyekről, épületekről, műemlékekről ír benne, jelenükről és múltjukról, művészettörténeti vonatkozásaikról, történetükről, hozzájuk fűződő legendákról, emberekről, akiknek élete összefonódott e helyek és művészeti emlékek sorsával. E számunkban három fejezetet adunk közre az V. kerületről.

Vörösmarty és a máriás húszas

Hogy mi közük van egymáshoz? Csak annyi, hogy a hatalmas budapesti Vörösmarty-szobor márványtömbjébe ágyazva ott látható egy ezüst máriás húszas pénzérme. Hogy miként került oda, annak történetét hiteles dokumentáció örökítette meg, amely egyben a szobor monográfiájának is tekinthető.

1900-ban az ország kerek jubileumra készülődött: 100 évvel ezelőtt, 1800. december 1-jén született Vörösmarty Mihály. E nevezetes évforduló méltó megünneplése mindenütt nagy sürgés-forgással, lázas előkészülettel járt. Meg nem tagadva az ősi magyar virtust, most is eszébe jutott valakinek, hogy Vörösmartynek csak Székesfehérvárott van szobra, a fővárosban még nincsen. Köztudott ugyanis, ha a magyar lelkesül valakiért, arról okvetlenül utcát nevez el. De ha nagyon lelkesül, akkor szobornál alább nem adja. Ez Vörösmarty esetében rendjén is lett volna, ám az idő rövidsége miatt a szobor elkészítése az évfordulóra már nem volt lehetséges.

Ez a sajnálatos mulasztás az írók, hírlapírók és művészek társasköre, az „Otthon”

1900. szeptember 18-án tartott választmányi ülésén is szóba került a Dohány utcai székházban. Ezen az ülésen Erős Gyula, a kör tagja azt indítványozta, hogy a közelgő Vörösmarty-ünnepre készülve az „Otthon” kezdeményezzen országos mozgalmat annak érdekében, hogy a Szózat költőjének szobor állíttassék Budapesten. Ezt korábban már Pintér Kálmán kegyesrendi tanár, a Katolikus Kör elnöke is javasolta – annál is inkább, mert annak idején Vörösmarty kegyesrendi diák volt Pesten –, mindaddig azonban csak 14 ezer koronát sikerült célra összegyűjtenie. Erős Gyula indítványa mindenkinek tetszett, ezért az „Otthon” elnöke, Rákosi Jenő vette kézbe az ügyet, aki mint főrendiházi tag megfelelő befolyással rendelkezett, hogy minél szélesebb kört vonjanak be az országos mozgalomba, a kormánytól a legszerényebb közművelődési egyesületig. Rákosi Jenő nyilván nem tudta még, hogy mit vállal, amikor a meginduló országos mozgalom minden szála az ő kezében futott össze: ez az akció nyolcévi megfeszített munkát jelentett számára, de ő mindvégig keményen állta a sarat.

Első lépésként megindult a gyűjtés, s mivel az „Otthon” az írók és hírlapírók társasága volt, hamarosan minden újság a címdalalon szólított adakozásra. Ezzel pár-

huzamosan országos értekezletet hívtak össze, amelyen minden számmottevő társulás és gyülekezet képviseltette magát az Akadémia tudós társaságától kezdve a bankokon át az egyházakig és a rabbinátusig, és részt vett rajta számos képviselő és más magas tisztséget viselő személyiség is. A megjelentekhez azzal a kéréssel fordultak, hogy a hatáskörükbe tartozó területen indítsák meg a gyűjtési mozgalmat.

A király azonnal ötezer, a Nemzeti Kaszinó kétezer koronát ajánlott fel. A színházak előadásokat

rendeztek a szoboralap javára. Mindenhol jött a pénz, kisebb-nagyobb összegek vegyesen. Az egyik fővárosi iskola tanulóí, akik azt hitték, hogy bronzból öntik majd a szobrot, s úgy gondolták, hogy ehhez sok réz szükséges, összegyűjtött krajcáraikat küldték az „Otthon” székházába. Külföldről is érkeztek adományok, Ausztriából, Amerikából, Afrikából, sőt Törökországból is. A pénzt rendszerint levél kíséretében küldték, az előbbit a Hitelbanknak átutalva, az utóbbit az „Otthon” szoborbizottságának irattárában őrizték. Minden beérkezett pénzről pontos kimutatást vezettek, és minden levelet mint bizonylatot megőriztek.

Így maradt fenn az a levél is, amely 1901. március 15-én érkezett Ungvárról a Budapesti Hírlap szerkesztőségébe: „A mai nap emlékére – ezelőtt ötvenhárom évvel – boldogult édesanyámtól egy Mária-huszaszt kaptam emlékül azzal a meghagyással: őrizzem meg örökké, és hogy Istenhez, királyhoz és Hazához hű és becsületes maradjak az egész életen át. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején én az egyik itteni banknak az igazgatója, tekintélyes kereskedő és jómódú polgár voltam; de közbe jött a bécsi krach, mely engem éppen egy nagy ház építése közben ért; az a krach reám nézve oly végzetes volt, hogy én nagy házam

építésébe belebuktam – megbuktam, mivel mindig becsületes voltam mint bankigazgató és mint kereskedő is – és ma ott állok, hogy nem szégyellem magamat hetenként a Szent Antal kenyerének koldusok közt történő kiosztása alkalmával a helybeli római katolikus plébániára elmenni. Ma semmim sincs; koldus vagyok, de megőriztem máig anyám emlékét, a Mária-huszaszt és Istenhez, Királyhoz, Hazámhoz és becsületemhez mindig hű maradtam. Most, hogy a lapokból, melyeket itt-ott olvasgatok, arról győződtem meg, hogy a Szózat költőjének, Vörösmarty Mihálynak ércszobrára egész kincs gyűlt össze, melyre a koronás királytól a legszegényebb emberig sietnek fillérekkel hozzájárulni, én is följánlom féltékenyen őrzött Máriásomat azzal az alázatos kérelemmel, hogy méltóztassék ezt annak idején az érc közé önteni, hogy a szegény koldus kincse is ott legyen, ahonnan senki el nem rabolhatja, éppen úgy mint én is mindig rendületlenül hű maradtam – jó és balszerencse közt – Istenhez, Királyhoz és imádott hazámhoz. Ungvárt, 1901. március 15. Liszkay János az ungvári Szent Antal kenyerére szorult koldus”. Rákosi Jenő, a szoborbizottság elnöke komolyan vette a kérelmet, s a máriást a levéllel együtt biztonságba helyezte, míg a kérést teljesíthetik. A szobor megvalósításáig azonban még rengeteg volt a tennivaló.

A szoborbizottság széles körű levelezésére jellemző, hogy a kereskedelmi miniszter négyezer korona bélyegköltséget utalt ki e célra. A gyűjtést 1901 júniusában zárták le csaknem kétszáz ezer korona összeggel. Ekkor Lyka Károly, Hauszmann Alajos és Schulek Frigyes közreműködésével újabb bizottság alakult a művészek pályáztatására és az elkészült művek elbírálása. A két-

fordulós pályázat győztes alkotása Kallós Ede, Telcs Ede és Márkus Géza (ez utóbbi mint a talapzat építész tervezője) közös pályaműve lett. Mivel a szoborbizottság anyagdolgában ragaszkodott a carrarai márványhoz, a szobor az eredeti elképzeléstől eltérően nem ércből, hanem márványból készült, a máriás húszas adományozójának álma, hogy ezüstpénzét a szobor anyagába beolvasszák, megghiúsulni látszott. Rákosi Jenő szoborbizottsági elnök és Bárczy István polgármester azonban nem feledkeztek meg róla. Úgy döntöttek, hogy a pénzérme „jól látható, de meg nem közelíthető helyen helyeztessék el a szobor márványába, hadd emlékeztessen örök időkre a gyűjtés nagy-szerűségére”.

Azóta is ott látható a máriás húszas megfeketedett, kerek feltja az időtől megviselt, már nem vakítóan fehér márványban a *Hazádnak rendületlenül légy hive oh magyar* felirat alatt. Pontosabban a *magyar* szótól lefelé mintegy 30 cm-re, az *A* és az *R* betűk között. A felirat és az érme közé még a szoborhoz tartozó aprócska részlet is benyúlik.

A Vörösmarty-szobrot 1908. május 24-én leplezték le az ünnepélyesen fellobogózt Gizella tér közepén, miután leghatásosabb elhelyezését előzőleg azonos nagyságú modellel próbálták ki. Ragyogó tavaszi va-

sárnap volt. A királyt József főherceg képviselte, mellette a legfontosabb díszvendégek Széll Kálmán – korábbi pénzügyminiszter, majd miniszterelnök – és lánya, valamint unokái voltak. Ők a költő közvetlen családjához tartoztak, hiszen Széll Kálmán Vörösmarty lányát vette feleségül.

A szobor megvalósítása az újságírók érdeme volt. Elsősorban nem a szoborállítás gondolata miatt, hiszen az másnak is eszébe jutott, hanem mert nekik volt eszközük arra, hogy országos mozgalommá szélesítsék a gyűjtést. Kitűnő elnökük segítségével a szobor elkészültéig e nemes vállalkozás adminisztratív feladatait is vállalták, és állandó tájékoztatással egy pillanatra sem hagyták lankadni az érdeklődést. Pedig hogy nyolc év milyen hosszú idő vállvetve küzdeni egy anyagi előnyököt nem hozó cél érdekében, azt jól dokumentálja Sajó Aladárnak, a szoborbizottság titkárnak a leleplezés után öt nappal megjelenő írása a szoborállítás történetéről.

Irodalom:

Sajó Aladár: A Vörösmarty-szobor. Budapest, 1908.

Erzsébet téri gondolatok a temetőtől a „Gödör”-ig

Míntha el volna átkozva ez az V. kerületi „szép is lehetne” nagy tér, évtizedek óta bontanak-építenek rajta anélkül, hogy a pesti polgár végre örömét lelhetné benne. Amikor még falak övezték Pest városát, a Váci kaputól induló és Vác felé tartó egyik országút a mai Erzsébet tér helyén fallal kerített temető mellett haladt el. A Váci kaput és a városfalat 1780-ban lebontották, megszüntették a temetőt is. Az országút nyomvonalát azonban megtartották – a mai Bajcsy-Zsilinszky út helyén –, és az út mentén házhelyeket alakítottak ki, a fennmaradt üres térséget pedig vásártérként hasznosították.

A temetőfal lebontását a városi tanács 1789-ben rendelte el. Jung József 1785-ös, majd Hild János 1805. évi városrendezési tervében is mint vásárteret tünteti fel e területet, amelyet később Új vásártérnek neveztek, megkülönböztetésül a Belvárosi plébániatemplom mögötti vásártértől, az azóta lebontott régi városházánál.

Közvetlenül a temetőfal lebontása után és a végleges rendezési terv jóváhagyása előtt számos házhelyet árverés útján értékesítettek, korai beépülésük végleg meghatározta az Erzsébet tér későbbi formáját. Ennek egyik legjellegzetesebb példája a

tér haránttengelyére épült mai Le Meridien Szálló markáns fehér tömbje (korábban a Budapesti Rendőrkapitányság, azelőtt az Adria Biztosító épülete), amely az 1795-ben már álló Ürményi-ház helyére épült a 20. század elején. Ürményi József, egykori királyi személynök, jó üzleti érzékkel kihasználva a létesítendő vásártér lehetőségeit, két egymás melletti telekre kétudvaros, elegáns házat építtetett, földszintjén 28 bolthajtásos üzlet- és raktárhelyiséggel többnyire külföldi kereskedők részére. E helyiségek bérbeadása az országos vásárok idején tetemes hasznot hozott. A 19. századi úti kalauzok erről a házról mindig elismeréssel nyilatkoznak. A 19. század második felében már a görög származású milliomos, báró Sina Simon az épület tulajdonosa, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy különösen értékes háznak kellett lennie. Összesen 134 házhelyet adtak el a vásártér körül, ekkor alakult ki a mai Deák Ferenc utca is, a 21. számú ház tűzfala bizonyítottan a városfalra épült.

Egykori írott források szerint a teret szegélyező házak között a vásárterülethez bevezető kapukat nyitottak. Állítólag tíz ilyen kapu volt, benn a téren az elárusítóhelyek egymás mellett sorakozva utcákat képeztek, és valóságos kis várost alkottak. Az utcácskákat még névtáblával is ellátták, 19-nek a neve fennmaradt. A házak előtt kőburkolatú járda húzódott, a tér többi része pedig kavicsal volt terítve. A „vásárvároson” kí-

vül nagy térség maradt katonai parádékra és egyéb nagy létszámot igénylő összejövetelekre is. E területet egy ideig Színház térnek is nevezték, mivel 1847-ben a Német Színház, amely a mai Vigadó mögött, a Duna-parthoz közel állt, leégett, és a német színtársulat új színháza felépüléséig e téren ideiglenesen felállított faépületben folytatta a működését.

1854-ben, miután Pest fejlesztési kölcsönt vett fel a bécsi takarékpénztártól, 3000 fa ültetésével parkosították a teret, és a császári pár 1857. évi látogatásának emlékére Erzsébet térnek nevezték el. 1858-tól az említett Ürményi-ház címe már azonos a mai Le Meridien Szálló címevel: Erzsébet tér 9–10.

A tér 20. századi változásának magam is tanúja voltam: 1945 előtt mint Deák téri gimnazista naponként elhaladtam mellette a mai Bajcsy-Zsilinszky út – az akkori Vilmos császár út – folytatásában. Akkor még házak szegélyezték a teret a Bajcsy-Zsilinszky út és a József Attila utca felől egyaránt. E két utca sarkán álló „Marokkói udvar”-nak nevezett átjáróházra ma is jól emlékszem. Igen rossz állagú, kétemeletes, késő barokk bérház volt, földszintjén és két udvarán apró boltokkal, ahol fillérékért mindig lehetett valami titokzatos ócskaságot kapni: színes képekkel díszített bádogdobozt, gyönggyel keretezett nyeles tükröt, zománcozott karkötőt. A két udvar közötti átjáró faláról pedig a „marokkói” egzotikus feje tekintett ránk, ami még izgalmasabbá tette számunkra a keleties bazárhangulatot. Hogy a többi boltban mit árultak, arra már nem emlékszem, minket csak a zsidóbarátok érdekeltek. Vonzott a régi, rozszant ház légköre, már azért is, mert a magyartanárnőnk állítása szerint ez volt a tér körüli házak legöregebbje: 1790-ben már állt.

Az Erzsébet tér másik oldalán, a parkosított részen volt még egy számomra csábító épület, a kioszkkal kombinált Nemzeti Sza-

lon. Nagyjából annak az átjáróháznak a tengelyében állt, amely a teret a József nádor térrel összeköti. Engem csak a kioszk érdekelt, ahova azonban csak jutalomként lehetett eljutni, szülői felügyelet mellett, hogy a teraszon fagyaltot vagy habos kávét fogyasszunk.

Ez az építmény volt az Erzsébet tér lelke. A 19. század végén, a vásárok megszüntetése után az uralkodó feleségéről elnevezett teret ezzel a dekoratív épülettel próbálták vonzóvá tenni az igényes pesti polgár számára. A városi hatóságok 1870-ben a tér szépítése céljából pályázatot írtak ki egy szabadon álló reprezentatív épületre, amely kávéház, étterem és bálterem, azaz civilizált polgári szórakozóhely szerepét volt hivatva betölteni. A pályázatot Hauszmann Alajos terve nyerte el. A kioszknak nevezett neoreneszánsz épület fel is épült, korinthoszi oszlopokkal és falpillérekkel szegélyezett nagy hármás árkádnyílással, bábos korláttal kerített széles teraszokkal, téli és nyári tartózkodásra egyaránt alkalmasan. Hamarosan az előkelő polgárság kedvelt találkozóhelye lett, ami Hauszmann nevét is ismertté tette, mert e kioszk – Ybl épületei mellett – az első neoreneszánsz épületek egyike volt a fővárosban.

Stílusként több mint harminc évig hatott e dekoratív eklektikus bővület. Végül „az érvényesülni törekvő fiatal nemzedék ledönteni kívánta azokat a korlátokat, amelyek nézete szerint a modern fejlődésnek

útját állják, és zászlójára írta: le a múltnak historikus stílusával” – mondta keserűen Hauszmann a Magyar Építész és Mérnök Egyletben 1908. március 16-án tartott beszédében. Sértődött keserűségének megvolt az oka. 1907-ben a Vasárnapi Újság ugyanis már arról adott hírt, hogy az Erzsébet téren felépült a Nemzeti Szalon, amely „valóságos Janus-arczu építmény: alsó része s a tér felé néző homlokzata a régi ismert és megszokottá vált renaissance kioszk, emellete és utca felőli homlokzata pedig egy bizarr, merész képzelettel és bátor rajzolattal tervezett modern épület”.

Az történt ugyanis, hogy Ernst Lajos műgyűjtő, a kortárs művészet nagy pártolója, a későbbi Ernst Múzeum alapítója rábírta a fővárost, hogy a magyar és kortárs művészetek számára az Erzsébet téri kioszk átalakításával kiállítási helyiségeket létesítsen. Mivel pedig az „akadémikus” művészeti irányzattal szembehelyezkedő „modern” művészetről volt szó, Hauszmann kioszkja nem nyújtott ehhez megfelelő keretet. Megbízták tehát a fiatal Vágó Lászlót és Vágó Józsefet, hogy a kioszkot új rendeltetésének megfelelően átalakítsák. Az építész testvérpár kegyetlenül elbánt a régi kioszkkal, céljuknak megfelelően rá- és beleépítettek, természetesen az akkor divó szecessziós stílusban, az Olbrich-féle bécsi és darmstadti kiállítási pavilonok szellemében. A belső teret megosztva, gazdaságos és ügyes elrendezésben üvegtető, világos kiállítóhelyiségeket alakítottak ki. Jelentős értéket képviseltek Róth Miksának az épületet kiegészítő, Kriesch Aladár és Nagy Sándor rajzai után készült színes üvegtáblái, és a színes ezozinos kerámiával burkolt kapuív is kellemes színfoltja volt a térnek. Eltekintve az átépítés kétségbe vonható jogosságától, ha épségben maradt volna a Szalon, homlokzatának nagy sima felületével, köríves kapujával értékes reprezentánsa lehetne a főváros szecessziós építészetének.

A Nemzeti Szalon valódi értékét azonban az itt rendezett kiállítások jelentették. Már az első is nagy siker volt: Szinyei Merse, Rippl-Rónai, Fényes Adolf, Ferenczy Károly és Valér, Réthy István és még több, ma már közismert festő összesen 124 képet állították ki, és a Nemzeti Szalonban ismerkedett meg Budapest közönsége a francia impresszionistákkal, Gauguin festészetével, sőt az olasz futuristákkal is. A második világháborúban az épület sok kárt szenvedett, részben azonban helyreállították, és mint kiállítóhely, valamint kávéház és vacsorázóterem még 1945 után is működött, itt mutatták be a szovjet realista festők képeit is. Végül 1960-ban bontották le.

1945 után az Erzsébet térből először Sztálin, majd Engels tér lett, és nemcsak nevében, de rendeltetésében is megváltozott, amikor 1948-ban ide építették a MÁVAUT-nak, vagyis a Magyar Államvasutak Autóbusz Társaságának központi pályaudvarát a távolsági autóbuszok számára. A Nyiri István tervezte pályaudvar annak idején nem csak korszerű, de a funkcionalista építészet egyik legsikerültebb alkotása is volt, amely éppen ezért ma műemléki védeltséget élvez. Mivel azonban az épület – a hozzá csatlakozó pergolás várakozóhelyekkel együtt – szinte kettévágja a teret, annak célszerű hasznosítása egyre több nehézségbe ütközött.

Az 1960-as években városrendezési megfontolások alapján újabb bontásokra

került sor. A kioszkkal összeépült Nemzeti Szalon után 1962-ben azután csakány alá kerültek a teret a Bajcsy-Zsilinszky úton és a József Attila utca felől szegélyező házak, hogy az út szélesítésével előnyösebb legyen az összeköttetés a Népköztársaság újtjáról – a mai Andrássy útról – a felújított Lánchíd felé. Ennek a bontásnak esett áldozatul az 1790-ben épült kedves Marokkói udvar is, és ekkor árkadosították az Erzsébet tér 1. számú házat, amely 1843-ban épült.

1990-ben az Engels térből újra Erzsébet tér lett, de ez nem hozott előnyös változást a tér állapotában. Bár a Deák térrel érintkező területet kertészeti szempontból a metróállomás felépülése óta többször is látványosan rendezték, az autóbusz-pályaudvar környékének helyzete megoldatlan maradt: nagyrészt parkolóként hasznosították. Idővel az autóbusz-pályaudvar forgalma is túlnőtt rendeltetésén. Az új pályaudvar felépülése óta az Erzsébet téri épület üresen áll.

Az ide tervezett Nemzeti Színház megvalósulását a politikai pártok vitája hiúsította meg: az egyik kormányzati ciklusban kiásott alapok helyén csak „gödör” maradt, mivel kormányra kerülése után a másik párt máshol építtette fel a színházat. A kiásott „gödör”-ből 120 gépkocsi részére mélygarázst alakítottak ki, fölötte – de még mindig a felszín alatt – a „Gödör Klub”-nak nevezett kulturális szórakoztatóközponttal. Hivatalos elnevezése: Erzsébet Téri Kulturális Központ és Park. Ez a név azonban csak részben tükrözi a valóságot: az elhagyott autóbusz-pályaudvar előtti üres tér ma szép burkolatú, dekoratív körengeteg: lépcsőkkel összekötött síkokból álló kompozíció néhányméteres keskeny sávban gondozott növényzettel és cseperedő fákkal szegélyezve. Néhány helyen műalkotások élénkítik a látványt, szép kidolgozása, néha azonban ronccstelepi formákat idézve. A térnek ez a síkokból és lépcsőkből álló része az üvegkalléba zárt liftaknákkal együtt a modern

művészetekre érzékenyebben reagálók számára talán szép megoldás, de semmi esetre sem felüdülésre alkalmas hely, amelyre pedig úgy vágyik a városi ember. Ragyogó délutáni napsütésben én voltam az egyetlen, aki a tucatszerű pad egyikén ült. Most már csak abban reménykedhetünk, hogy miután az autóbusz-pályaudvar műemlék épületének új funkciót találnak, a mögötte lévő árnyas parkot is felújítják egyszer.

Eddig jutottam a cikk megírásával, amikor az Erzsébet tér fákkal beültetett részét – kizárva a közönséget – ideiglenes kerítéssel vették körül. Vágyaink megvalósulni látszottak: rendbe hozzák ezt a részt is. Megtörtént, az eredmény azonban igencsak kérdéses. A hatalmas, lombos fák többsége eltűnt, csupán a Danubius-kút körül maradt meg néhány. Szükség volt megújításukra? Lehet. Valószínűbb azonban, hogy a 2006. augusztus 20-ai vihar megisméltől félték. Azt viszont már végleg nem értjük, hogy a Bajcsy-Zsilinszky út felőli környereteg miért folytatódik itt is geometrikus idomokra szabdalva az egykor olyan hangulatos parkrészt. Mint alattomos kígyó, négyzetes lapokba merevedve ide is átkúszott a kőburkolat, teljesen lefedve a 2-3 méter széles utakat. Ez idegen testként hat a parkban, a kőbe süllyesztett virágágyakkal együtt, a minden meghittségüktől megfosztott, egymás mellé sorolt padok hosszú vonulatá-

ról nem is beszélve. Lelki szememmel már most látom, miként fognak összetöredezni az utakat burkoló kőlapok a gördeszékák és görkorcsoyák alatt. Ez az Erzsébet tér ma inkább napozó, semmint felüdülést nyújtó közkert. De türelem! A most ültetett csemetefák is megnőnek egyszer, s kellemes árnyékot vetnek az idővel összetöredezett kőburkolatra. Akkor majd felszedik a kőlapokat, s talán mégis megvalósul az a zöld sziget, amelyre a Belváros házrengetegében úgy vágynak a pesti polgárok.

Irodalom:

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Frystadt Pest in Ungarn. Pest, 1821.

A Nemzeti szalon [név nélkül]. Vasárnapi Újság, 1907/11.

Gerle János (szerk.): Hauszmann Alajos. Budapest, Holnap Kiadó, 2004.

Engesztelő ajándék a fővárosnak: a Danubius-kút

A 19. század második felében Magyarországon a legkeresettebb építész Ybl Miklós volt, a sokat ígérő és sokat építő hosszú békekorszak nagymestere. Ő a köz- és magánépítkezések terén egyaránt meg tudta valósítani, amit a kiegyező ország az építéstől elvárt: a reprezentációt. Ez a nemzeti önigazolás volt az elnyomás utáni ország legfőbb célja, és ezt Ybl igazán beteljesítette: minden alkotását ünnepélyes nagyvonalúság jellemzi.

Amikor Ybl a Kálvin térre szánt Danubius-kutat megtervezte, már harminc éve a főváros legtöbbet foglalkoztatott építész volt, különösen a Kálvin tér közvetlen környezetében, a Nemzeti Múzeum körül, a Múzeum és a Vámház körúton tervezett épületeket. A Kálvin téren három háza is állt már, mégpedig a tér lehangsúlyo-

sabb pontjain: az 1860–61-ben épült Gazdák Biztosító Szövetkezetének kétemeletes háza a Kálvin tér–Üllői út–Ráday utca sarkon (helyére a két világháború között Hütl Dezső tervei szerint ötemeletes házat építettek, amelyet 1995 után korszerűen átalakítottak, földszintjén ma bank működik), Geist Gáspár háza a Kecskeméti és a Magyar utca sarkán (a mai Korona Szálló helyén), amely 1863–64-ben készült, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár bérháza a Múzeum utca és a Baross utca sarkán (1872–74). Ez utóbbi is rommá lett a második világháborúban, helyére csak 2000 után emeltek egy kissé magasra sikerült üvegpalotát. Ezzel a nehezen beépíthető háromszögű telekkel Ybl sem tudott kielégítően megbirkózni, és így a hatóságokhoz benyújtott tervektől eltérően kivitelezett épület nem felelt meg mindenben a főváros építészeti szabályzatainak. Ebből azután nagy baj lett, mert bármilyen elismert mester volt is Ybl, az előírásokat neki is be kellett tartania. A hatóságokkal nem lehetett tréfálni. Fennmaradt például ugyanebből az időből 1865. február 7-ei keltezéssel Ganz Ábrahám fellebbező irata annak az 50 forint bírságnak az ügyében, amelyet azért róttak ki rá, mert Ybl által épített Széchenyi rakparti házának rizalitja öthüvelyknyivel kijebb

épült a megengedett vonalnál. Ezt azért Ganzon kérték számon, mert Ybl Miklós akkor Londonban tartózkodott.

Ybl semmiképpen sem szeretett volna változtatni az elkészült Kálvin téri épületen, mert e négyemeletes bérházhoz egyéni tervei is fűződtek. Ide költözött ugyanis a négyemeletes ház harmadik emeletére, ahol a Múzeum utca felé néztek az ablakok, e házban élt még húsz évig, és halála után is innen búcsúztatták.

Megkezdődött tehát az alkudozás az építészeti hatóságokkal. Szerencsére az építető takarékpénztár igen nagyvonalú volt, hiszen az Egyetem és a Reáltanoda utca sarkán álló valóban impozáns székházat ugyancsak Ybl építette. A Takarékpénztár felajánlotta tehát egy díszkút megépítésének anyagi fedezetét, ha nem kell módosítani a már felépült bérházon.

A kút a hat utca csillagszerű találkozásából kialakult Kálvin térre szánták. Tervezője természetesen Ybl Miklós volt. Ez a Danubius-kútnak elnevezett díszes kút lett Budapest legszebb köztéri kútja.

Előképét érthető módon a szép kutak országában, Itáliában kell keresnünk. Felépítésében Ybl a reneszánsz és a barokk által egyaránt kedvelt megoldást választotta. Ez három egymás fölé helyezett kútányérból áll, ahol a felső kisebbből – mint egy túlsorduló tálból – mindig az alatta levő nagyobbba folyik a víz. Az ősmodellt még Ybl korában Feszler Leó készítette a mester elgondolása szerint, amelyet azután Brestyánszky Béla faragott ki kőből, a dekoratív díszítvényeket pedig Marchenke Vilmos készítette. A mi kutunk legfelsőbb medencéjének közepén a névadó Danubius szobra, azaz a Duna allegorikus férfialakja látható, fél lábát delfinen nyugtatva, egyik kezében kagylót, a másikban evezőlapátot tartva – a római Neptunus-szobrokra emlékeztető megfogalmazásban. A másik három szobor, a Tisza, a Dráva és a Száva folyókat jelképező női alakok is klasszikus felfogásban készültek. Ezeket a valóban antik szépségű hölgyeket, amint kis posztamenseiken ott ülnek kecses pózban a legelső medence víztükre felett, Budapest lakossága nagyon megkedvelte.

Annyira szerették a budapestiek ezt a kutat, hogy a második világháború idején elszenvedett súlyos sérülései ellenére (két szobra teljesen elpusztult) sem lehetett valamelyik raktárban végleg eltüntetni, ahogy azt más köztéri szoborral több esetben megtették, hanem közkívánatra eredeti alakjában helyre kellett állítani. Az elpusztult két szobrot és a háborúban megsérült részeket Győri Dezső faragta újra. A restaurálás elkészültével a kutat a Kálvin tér közlekedésének átrendezése miatt az Erzsébet téren állították fel 1959-ben.

Igaza van Ybl Ervinnek, amikor a nagybátyjáról írt monográfiájában megállapítja, hogy ez a mediterrán jellegű kút nem parkba való, hanem nyílt köztérre, ahol nemes kontúrjai már messziről érvényesülnek, és valóban városképi hangsúlyt adnak környezetüknek, ahogy ezt a hatást a Róma szépen kövezett közterein álló kutaknál is érzékelhetjük. Ez a kút egyben várostörténeti emlék, ahogy ez az eredeti felirat szerint a kávéján ma is olvasható: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület a fővárosnak 1880–1883.*

Irodalom:

Ybl Ervin: Ybl Miklós. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1956.

TARTALOM

Donáth László: Hatalomtalanul.	2
Vas István: Ima a Szent Péter templomban	5
Koczor Zoltán: Feltéve... I.	5
Miguel de Unamuno: Isten kezében	9
Koczor Tamás: Feltéve... II.	10
Pilinszky János: Panaszt	11
Paul Tillich: A hatalom problémája.	12
Ady Endre: A nagy Cethalhoz.	20
Karasszon István: Hatalom és erő.	21
Ady Endre: Istenhez hanyatló árnyék.	24
Komoróczy Géza: Történelem a történetben.	24
Ady Endre: Az Isten balján	30
Csányi Vilmos: A hatalom természete	30
Berzsenyi Dániel: Fohászzkodás	35
Lőrincz Borbála: Fegyelem, szexualitás, szexuális öncenzúra	35
Pilinszky János: Halak a hálóban.	39
Pörzsi Zsuzsanna–Kállai János: A nő sebezhetősége, az anya hatalma.	39
József Attila: Isten (Hogya golyóznak...)	50
Ludassy Mária: Egy és oszthatatlan.	51
Niccolò Machiavelli: A fejedelem (részlet)	52
Rainer Maria Rilke: Az áhítat könyve [9]	55
Thomas Hobbes: Az instituált uralkodó jogairól	56
Weöres Sándor: Isten kezében.	62
Jean-Jacques Rousseau: A törvényhozóról	62
József Attila: [Indiában, hol éjjel a vadak...]	65
Bodor Pál (Diurnus): A hatalom karikatúrája	65
József Attila: [Az Isten itt állt a hátam mögött...]	67
Felicides Ildikó: A képek hatalma, a hatalom képei	68
József Attila: Isten (Láttam Uram...)	80
Kálóczi Krisztián: A hatalom ábrázolása az irodalomban	81
József Attila: Isten (Mikor a villamos...)	82
Parti Nagy Lajos: Vanincs (Hat alma-cédulák)	82
Rainer Maria Rilke: Az áhítat könyve [12]	85
Ribáry Márton: A hatalom akarása	85
Martin Buber–Franz Rosenzweig: Psalm 13	89
Szenczi Molnár Albert: 13. zsoltár	89
Pamer Nóra: Amiről kevesen tudnak Budapesten 11–13.	90

E számunkat Pantokrátor-ábrázolások díszítik.
A Pamer Nóra írásában szereplő fotókat Koczor László készítette.